

GERHARD PÉTER

AZ 1878-AS ÉS AZ 1881-ES ORSZÁGGYŰLÉSI KÉPVISELŐ-VÁLASZTÁSOK A BUDAPESTI IX. VÁLASZTÓKERÜLETBEN

Bevezetés

A dualizmus korszakából, a nyílt választások révén, a választási jegyzőkönyveken és a választói névjegyzékeken kívül egy olyan forrástípus is fennmaradt, melynek révén megismerhetők a választók politikai döntései, ráadásul ebben az esetben nem statisztikai valószínűségek formájában, hanem az egyes választók egyértelmű azonosításával. Ha nem is teljes körűen, de sok választókerületből megvannak ugyanis az egyes választók által leadott szavazatokat tartalmazó listák. A nyílt választás, mint antidemokratikus politikai technika így különleges társadalomtörténeti forrást biztosít számunkra. E forrás felhasználásával tanulmányomban a budapesti IX. választókerületben (amelyhez Ferencváros és Kőbánya tartozott) 1878-ban és 1881-ben lezajlott országgyűlési képviselő-választások áttekintésével a modern politikai participációs formák kialakulását, gyökereit kívánom vizsgálni. A rendelkezésre álló szavazási listák közül azért esett a választásom a IX. választókerület listáira, mert a többnyire kormánypárti fővárosban itt 1878-ban egy függetlenségi programmal fellépő jelöltet választottak meg országgyűlési képviselőnek, aki azonban 1881-ben alulmaradt a kormánypárti jelölttel szemben.

Az 1918 előtti korszak választásaival kapcsolatban korábban folytatott magyar társadalomtörténeti kutatások vagy a megválasztott képviselőház társadalmi összetételét vizsgálták, vagy a választójoggal rendelkezők társadalmi viszonyait elemezték a választói névjegyzékek alapján.¹ A leadott szavazatok csak egyetlen esetben váltak eddig a magyar társadalomtörténetben elemzés tárgyává: Horváth J.

1 Bácskai Vera az 1848-as pesti választópolgárság társadalmi összetételét mutatta be: *Bácskai*, 1972. Tilcsik György szintén az 1848-as választójogosultak lakóhelyi, foglalkozási összetételét vizsgálta a Vas vármegyei névjegyzékek alapján: *Tilcsik*, 1989. Vörös Károly öt budapesti kerületben, az I., a IV., az V., a VI. és a VII. kerületben követte nyomon a választási jogalapként szolgáló főbb tevékenységi ágak megoszlását az 1881 és 1899 közötti időszakban, a választói névjegyzékek alapján. Következtetései szerint erre az időszakra nem annyira a gazdaságilag önálló, különösen nem az ipari önálló, hanem az alkalmazotti rétegek megerősödése a jellemző, és még a viszonylag exkluzív választójogosult lakosság körében sem lehet a polgá-

András az 1884. évi józsefvárosi képviselő-választás kapcsán határolta körül az egyes pártok társadalmi bázisát a leadott szavazatok alapján. Horváth arra a következtetésre jutott, hogy ezek a bázisok a társadalmi státus szerint differenciáltak, tehát az egyes társadalmi csoportok speciális érdekeik mentén vettek részt a politikai életben.² A kedvező forrásadottságok miatt Cieger András már 2000-ben is hiányolta a leadott szavazatok elemzésén alapuló további esettanulmányokat.³

A dualizmuskor parlamenti pártjainak szavazótábora és a választók társadalmi státusa közötti kapcsolat nem ismert. Nem lehet tudni, mely társadalmi rétegek támogatták inkább a kormánypárti, illetve az ellenzéki jelölteket. Egyes hipotézisek szerint az etnikai háttér és a pártválasztás kapcsolatban állt: a magyar etnikai területen a függetlenségi pártnak volt általában nagyobb a bázisa, a kormánytöbbség pedig a nemzetiségek lakta választókerületek segítségével jutott többségre. Igaz, mivel az etnikai kisebbségek érdekeinek politikai artikulációja a pártrendszeren belül lényegében nem volt lehetséges, politikai passzivitásra kényszerített választópolgáraik könnyebben „meggyőzhetővé” váltak a kormánypárt, mint a nemzetiségek iránt általában még kevesebb empátiát tanúsító Függetlenségi Párt támogatására. A rendszerint szegényebb periférikus régiók lélekszámban is kisebb nemzetiségi elitje pedig, ha már nem az érzelmei, azaz a politikai passzivitás mellett döntött, akkor az államhatalom iránti lojalitását racionálisan, kormánypárti voksban fejezte ki.

A továbbiakban egy másik lehetséges magyarázó elvet próbálok tesztelni: a két említett választás bemutatásával azt kívánom vizsgálni, hogy a korszak politikai struktúrájában tükröződik-e a társadalom rétegzettsége. A választások bemutatását, illetve az adatok előállításának módszertanát és az adatelemzést tartalmazó részek előtt azonban először a téma elméleti kereteit próbálok meg kijelölni, majd a

ri középosztályi életformát és nívót általánosnak mondani, a csökkenő választójogosultsági ráta ellenére sem: *Vörös*, 1978: 430–435. p. Koroknai Ákos az 1893-ban, illetve 1896-ban nyilvántartásba vett választópolgárokat vetette össze az 1890-es népszámlálásban összeírt teljes népesség számával és foglalkozási megoszlásával a három délkelet-dunántúli vármegyében (Somogy, Tolna, Baranya): *Koroknai*, 1985, *Koroknai*, 1986. Az utóbbi években is jelentek meg választói névjegyzékek adataira támaszkodó publikációk, például: *Kövér*, 2005., *Csekő*, 1999., *Csekő*, 2006., *Toronyi*, é. n.

2 *Horváth*, 1998. 518. p.; A nemzetközi szakirodalomban, az 1872-ig Angliában is nyílt választás intézményét kihasználva, Speck és Gray készített számítógépes adatbázist a pártok szavazóbázisáról. Ők azonban a parlamentáris rendszer korai korszakát tanulmányozták: az 1705-ös és az 1710-es tory és whig szavazóbázis statikus és dinamikus jellemzőit vizsgálták az angliai Hampshire-ben. *Speck–Gray*, 1970.

3 *Cieger*, 2000. 9–12. p.

kiválasztott választókerület társadalmának jellemzőit, valamint a dualizmus korának választási rendszerét és a választási procedúra menetét foglalom össze.

A dualizmus kori magyar pártrendszer és a pártszociológia elméletei

A dualizmus kori parlamenti pártok szavazóbázisának értelmezéséhez először a korabeli pártok jellegzetességeit kell tisztázni. A politikai szociológiai szakirodalom megkülönböztet modern és premodern politikai pártokat. Ez utóbbiakból a tömegtársadalom kialakulása során, a politikai participáció kibővülésével jöttek létre a modern tömegpártok, melyek legelső típusai a munkáspártok.⁴ A modern pártrendszer kutatására koncentráló politikai szociológiában a premodern politikai pártokat csak a modern politikai pártok egyik történeti előzményének tekintik, vagy egyáltalán nem is tartják pártnak. Ennek előzménye az, hogy a pártok kutatásának korai klasszikusai, Moisei Ostrogorski és Robert(o) Michels az akkor megjelenő új jelenséget, a szervezett pártokat írták le. A politikai szociológia azóta is a szervezett, illetve tömegpártokat emeli elemzései középpontjába, nem véve tudomást arról, hogy a modern pártok megjelenésével nem tűntek el egy csapásra a hagyományos pártok, sőt hosszabb-rövidebb ideig ezek egymás mellett léteztek.⁵ A modern pártrendszer kialakulásának mozzanatait, történeti kontextusát a legbátrabban Max Weber vizsgálta. Ő tipológiájában megkülönböztette a honorácior pártokat — amelyek a legtöbb európai államban a 19. században a kétpártrendszert működtették — a modern pártoktól. A honorácior pártban nincsen pártszervezet, a hivatásos politikusok köre lényegében a parlamenti képviselőkre szorítkozik, a párt aktivitása is kimerül a parlamenti képviselők klubjainak tevékenységében, két választás között lényegében nem lehet helyi pártéletről beszélni. Itt a képviselők még jórészt szuverén személyiségek, akiknek a szavazásokon tanúsított lojalitása nem feltétlen, országos program vagy agitáció is csak fokozatosan alakul ki. A helyi pártszervezetek nem léteznek, illetve azt a helyi értelmiség és polgárság befolyásos tagjai, a honoráciorok pótolják, ők választják ki a jelölteket, ők szervezik a

4 E szociáldemokrata típusú pártok a munkásság széles köreit integrálták, bürokratizálódó, egyre kiterjedtebb szervezetűk révén.

5 *Boros–Szabó*, 1975. 504. p. Max Weber figyelmét azonban nem kerülte el a két párttípus egymás mellett élése, a hagyományos pártok modern pártokká való átalakulásának fokozatossága. *Weber*, 1970. 417–419., 428. p., *Weber*, 1998. 183. p.

politikai akciókat — és az ő befolyásuk a döntő a hivatalok elosztásában.⁶ Ezt a hagyományos rendszert váltotta fel azután, a választási rendszer demokratizálódásával összefüggésben, a felduzzadt választótömegek hatékonyabb megszólítását lehetővé tevő, állandó helyi szervezetekkel rendelkező, már folyamatosan működő modern párttípus. A honoráciorokat a bürokratizálódó pártszervezet szorította ki a pártéletből, amelyik vagy egy feltétlenül követett karizmatikus vezér körül összpontosult, mint az 1870–80-as évek angliai Caucus-rendszerében, vagy olyan hivatásos politikusok uralma alatt, akik karizmatikus tulajdonságokat nélkülöző klikk-uralmat gyakoroltak, például a szociáldemokrata pártok esetében.⁷ A honorácior- és tömegpártok weberi kategóriái természetesen csak ideáltípusok, de a korai dualizmus korának magyar pártjai mégis rendkívül plasztikusan mutatják a honorácior pártok jellegzetességeit. Kérdéses azonban, hogy ezek a klubszerű, országos szervezettel nem rendelkező parlamenti pártok és a képviselőket jelölő honoráciorok mennyiben tudták a népes fővárosi választókerületekben is befolyásolni a választópolgárokat — itt a nagyobb méretű és heterogénebb közösségek miatt vidéken alkalmazott kortesmódszerek nem lehettek célravezetők.⁸

Tisza Kálmán és fegyelmezett mamelukjai viszont már nem feltétlenül a politikáért élő honoráciorokat testesítették meg, hanem arra a képződményre emlékeztetnek, amit Weber patronáló pártként írt le, ahol a vezetők számára megszerzeni a hatalmat, valamint saját emberekkel tölteni be a hivatalokat.⁹ Alapjában véve a Szabadelvű Párt mégis inkább világnézeti pártként írható le a weberi párttípusok közül, csak éppen egyre kevésbé az elvont elvek, mint a konkrét dologi célok határozták meg a párt irányvonalát.¹⁰ A Függetlenségi Párt már egyértelműen a világnézeti párt típusa, csak éppen nem egy elvont eszmerendszer, hanem a közjogi kérdés — Magyarország helyzete a Habsburg Birodalomban — volt a pártot szer-

6 *Weber*, 1970: 414–415. p. Weber a honoráciorokat alapvetően úgy definiálta, hogy képesek a politikáért és nem a politikából élni. Ilyen személyek nyilvánvalóan nem a munkások vagy az önálló ipari vállalkozók, hanem inkább a járadékosok, földbirtokosok, értelmiségiek közül kerülnek ki. *Weber*, 1987. 293. p.

7 *Weber*, 1970. 429. p., *Weber*, 1998. 193–194. p.

8 Már a dualizmus idején megjelentek példák a fővárosban is folyamatosan nyilvántartott, a választásokra szervezeten mozgósított törzsszavazói gárdára. *Gerő*, 1988. 123–125. p.

9 A Szabadelvű Párt elődei, a Deák-párt (illetve annak liberális szárnya) és a Balközép sokkal elvszerűbb csoportosulásoknak tűnnek. Boros Zsuzsanna és Szabó Dániel szerint Webernél a patronage rendszere időben megelőzi a világnézeti pártok felbukkanását, az én értelmezésem szerint viszont Weber a kialakulás sorrendjét épp ellentétesen mutatja be. Vö. *Boros–Szabó*, 1975. 509. p.

10 *Weber*, 1987. 288. p.

vező elv. A függetlenségi elvhez való ragaszkodás tette eleve kormányképtelenné ezt a pártot.¹¹ Annak oka már a dualista rendszer jellegzetességeiben keresendő, hogy a közjogi kérdés lett a korszak pártosodásának vezérmotívuma, hiszen liberális vagy konzervatív elveket valló képviselők mindkét nagy pártban előfordulhattak (sőt a Függetlenségi Pártban időnként demokrata hangok is felbukkantak).

A dualizmus korának parlamenti rendszerét eddig két szemszögből értékelték. Gerő András szerint a kiegyezései rendszert az ország lakosságának többsége nem tudta elfogadni. A népesség többségét kitevő nem magyar ajkúak saját nemzeti igényeik kielégíthetlensége miatt utasították el, míg a magyar etnikai csoport nagy része nem tudott érzelmileg azonosulni a csak racionális alapon elfogadható dualista rendszerrel, és függetlenségi, '48-as eszmékkel rokonszenvezett. Így az uralkodóval, illetve a Monarchia másik felével kompromisszumokra képes kormánytöbbség csak a választási manipulációk és csalások szisztematikussá tételével volt elérhető. Ebben, a szűk választójog mellett, a nyílt szavazásos rendszer és velejárói, a szavazatvárlás, a szavazók megfélemlítése, a szavazatok leadásának megakadályozása, a választói névjegyzékek összeállításánál történt visszaélések, vagyis a brutális hatalmi beavatkozás szerepe volt a döntő.¹²

Ezzel az állásponttal szemben Szabó Dániel azt hangsúlyozta, hogy 1875-től egészen az 1905-ös választásokig a kormánytöbbség leváltására még elvi esély sem adódott, azaz formailag hegemon többpártrendszerrel kell beszélni.¹³ A korabeli választásokon ugyanis jellemzően az esélyes jelöltek indultak, a kampány magas költségei miatt, és csak a kormánypárt indított annyi jelöltet, hogy egyáltalán esélye legyen többségbe kerülni a képviselőházban. Emiatt a korabeli Európában másutt is gyakori választási visszaélések ellenére, nem volt olyan választás, amelyet a csalás vagy a hatalommal való visszaélés döntött volna el. Szabó tagadja a közvetlen kormánybefolyásolás meghatározó szerepét is, és felhívja a figyelmet arra, hogy a választások lebonyolítása a törvényhatóságok kizárólagos hatásköre volt, így az ellenzéki többségű törvényhatóságokban a Belügyminisztérium vagy a kormány befolyásolási lehetőségei igencsak korlátozottak voltak.¹⁴

A dualizmus korában a pártok és a szavazók kapcsolatának vizsgálatakor az jelent az egyik legnagyobb problémát, hogy nehezen tisztázható, illetve az egyes esetekben eltérő, hogy a választók a jelöltet vagy a pártot támogatták-e szavazatukkal. Ezt nemcsak az egyéni választókerületi rendszerrel lehet magyarázni, hiszen a

11 Szabó, 1999. 51., 136. p.

12 Gerő, 1988.

13 Szabó, 1992. 202. p.

14 Szabó, 1999. 132–136. p.

képviselők pártállása sokszor csak az új képviselőház összetétele után derült ki. A képviselőjelöltek gyakran csak a közjogi álláspontjukat tisztázták a kampány során, de azt nem, hogy konkrétan melyik frakciót fogják csatlakozásukkal megismertetni. Az is bonyolította a képet, hogy egy választókerületben egy párt több jelöltet is indíthatott. Az első magyarországi népképviselői választásokon nem is lehet kormánypárti vagy ellenzéki képviselőkről beszélni, pártok már kifejezetten a választásokon csak 1869-ben jelentkeznek, ám a jelöltek személye a korszakban mindvégig igen hangsúlyos maradt. A választók magatartását a jelölt személyéhez való viszonyuk bizonyosan éppúgy befolyásolta, mint az adott jelölt pártállása.¹⁵

Ferencváros és Kőbánya társadalma

A Kecskeméti kaputól délre, a nagy forgalmú Széna piac, a mai Kálvin tér környékén a 18. század folyamán kialakuló külváros 1792-ben, I. Ferenc trónra lépésének alkalmából alakult önálló külvárossá, és vette föl az új uralkodó nevét. A 18. század során a lakosság többsége földműves vagy kisiparos volt, ez utóbbiak közül a vízimolnárok és a csizmadiák száma volt jelentős. A városrész külvárosias jellege a 19. század végéig megmaradt, legtöbb háza mindaddig földszintes, falusias jellegű volt. Leginkább városias utcája a Soroksári (a mai Ráday) utca volt.¹⁶ A 19. század hetvenes éveiben igazán csak az akkoriban nyitott Ferenc körútig épült ki a városrész, külsőbb területein szántóföldek, kertek, raktárak között elszórtan álltak a lakóházak. A Duna, majd a vasút közelsége, valamint a gyér beépítettség viszont lehetővé tette jelentős ipari üzemek idetelepítését. Az első gyárak már az 1840-es években létrejöttek, de a ferencvárosi ipartelepülést elősegítette, hogy az addigi ipari negyednek számító Lipótvárosban a városvezetés nem támogatta újabb üzemek alapítását. Az 1860-as évektől, a vízimolnárok hagyományait folytatva, sorra épültek fel a kerület arculatát ettől fogva hosszú ideig meghatározó modern gőzmalmok a Duna partján. 1880-ban épült fel a Gizella és a Király Malom a Soroksári úton, ekkor már működött a Concordia és a Pesti Molnárok és Sütők Malma.¹⁷ E malmok fejlődését segítette elő az 1882-ben elkészült — a mai Boráros tér mellett álló, a hajón érkezett gabona kiemelésére szolgáló — Elevátor épülete, maga a folyam, valamint a vasút közelsége. A malmok mellett több vegyipari üzem, szappan-, sőt dohánygyár is létesült a kerületben. A városatyák elképzeléseikben ve-

15 Szabó, 1992. 205–206. p.

16 Nem pedig a Fő utcának nevezett útvonal, a mai Knézits, Tompa és Balázs Béla utca.

17 Sándor, 1959.

gyes, lakó-, egyúttal ipari funkciókat szántak a városrészeknek. Itt épült fel az új fővámbház, a modern marhaközvágóhíd, valamint a hozzájuk kapcsolódó, a főváros élelmiszerellátását biztosító üzemek, raktárak, piacok, következésképpen a lakosság is kibővült az új vállalatokban munkát találók tömegeivel.

Kőbányán szintén a vasút közelsége és a nagy beépítetlen térségek kedveztek a főváros élelmiszerellátását biztosító infrastruktúra letelepülésének. A korábban csupán Pest város szőlőhegyeként és kőfejtőjeként jelentős, rendkívül gyéren lakott hatalmas terület a sertés-nagykereskedelem fővárosi központjává válva indult fejlődésnek. A sertésstelepek, húsipari üzemek dolgozói és a vidékről érkező sertés-kereskedőket kiszolgáló vendéglősök jellegzetes csoportját alkották a kerület társadalmának. A lehanyagolt kőbányászati két további iparág megtelepedéséhez járult hozzá: sorra jöttek létre a téglagyárak, különösen az 1838-as árvizet követő újjáépítés nyomán, a felhagyott aknáknak pedig a modern sörgyártás kőbányai fellendülését tették lehetővé.¹⁸ A Kőbányát átszelő vasutak sok vasúti alkalmazott megtelepedéséhez vezettek, 1880-ban az egyharmadnyi iparforgalmi népesség mellett a lakosság 4,4%-a közlekedési dolgozó volt.¹⁹ A városrész benépesüléséhez két telekparcellázási akció járult hozzá: 1850 körül a szőlők között, Ó-és Újhegyen, míg 1870 körül a később Kőbánya központjává váló Ligetelki dűlőben adtak el házhelyeket.²⁰ Az 1860-as évektől fejlődésnek induló Kőbánya lakói végül elérték, hogy városrészüket az egyesülő Budapest egyik önálló kerülete legyen, pedig népessége még ekkor is messze alulmúlta a többi kerületét.²¹ Azok a szőlősgazdák, akik a sertésstelepek és a gyárak működését sokáig akadályozni próbálták, végül alulmaradtak, 1875-ben megszüntették Kőbánya szőlőhegyi jellegét, majd a filoxeravész végképp jelentéktelenné tette a kőbányai szőlőtermesztést.²²

Ferencváros és Kőbánya nemcsak a főváros két legalacsonyabb népességű, hanem egyben két legszegényebb kerülete is volt a 19. században. Kőbánya lakosságának nagy többsége egészen az 1890-es évekig munkás vagy napszámos volt.²³ A lakásállomány nagy része gyatra, a vámvonalon kívül ráadásul nagyrészt vályogból épített házakban volt. 1870-ben a 719 ferencvárosi házból 654 földszintes,

18 *Holló*, 1994. 57. p.

19 *Szalai*, 1970. 51. p.

20 *Dausz*, 1913. 71–75., 123. p.

21 *Szalai*, 1970. 42. p.

22 *Lukács*, 1996. 86. p. A századfordulóra pedig a sertéspestis nyomán hanyatlott le az állattartás Kőbányán.

23 *Dausz*, 1913. 173. p.

a 216 kőbányai házból pedig csupán 16 volt emeletes.²⁴ Ferencvárosnak és Kőbányának a pesti városrészek között betöltött pozíciója talán leginkább az analfabétáknak az 1870-es lakosságon belüli arányával mutatható be:

1. táblázat²⁵

Írástudatlanok aránya a lakosságon belül, 1870

Belváros	Lipótváros	Terézváros	Józsefváros	Ferencváros	Kültelkek	Kőbánya
18,80%	24,34%	35,56%	41,82%	43,15%	47,68%	59,41%

Az 1870-ben megfizetett állami adóösszegek városrészenkénti bontásából pedig az derül ki, hogy Ferencváros polgárai igen csekély mértékben részesedtek Pest gazdasági életéből. A 2. táblázat a városrészenként megfizetett adó mértékét mutatja be (Kőbánya ekkor még nem volt önálló városrész):

2. táblázat²⁶

A fizetett állami adó összege városrészenként, 1870

Ferencváros	Józsefváros	Terézváros	Belváros	Lipótváros
75.000 Ft	164.000 Ft	271. 000 Ft	315.000 Ft	980.000 Ft

A két kerület elitjét a gyárak, vállalkozásuk közelében megtelepedő vállalkozók, illetve a módosabb iparosok, kereskedők, vendéglősök alkották. Az egyetlen terület, amely nem tekinthető teljesen külvárosiasnak, az a Belvároshoz legközelebb eső néhány ferencvárosi háztömb volt, ahol még a fővárosi elit tagjai is megtelepedtek.²⁷ Ez a terület ugyanis már gyalog is közel feküdt a fontosabb fővárosi közintézményekhez, ráadásul azok egyike, a református egyház Kálvin tér környé-

²⁴ Lukács, 1996. 73., 81. p.

²⁵ Kőrösy, 1871. 223. p. 33. tábla.

²⁶ Kőrösi, 1873. 23. p.

²⁷ Például Arany János a mai Üllői út és Erkel utca sarkán élt évekig, mert a Belváros közvetlen közelében arrafelé voltak a legalacsonyabbak a házbérek. Ybl Miklós, a dualizmus korának legnevesebb építész, vagy Stoczek József, a Műegyetem rektora is a Ferencvárosban választott lakást. A korszak egyik legsikeresebb vállalkozója, a norvég származású Gregersen

ki központja már a Ferencvároshoz tartozott. A Vámház körüttől távolodva azonban egyre alacsonyabb társadalmi státusú rétegek lakóövezetei következtek.

A két kerület azonban nem csak abban tért el egymástól, hogy a Ferencvárosban világosan megfigyelhető az eltérő társadalmi státusúak lakóhelyi szegregációja, Kőbányán pedig nem. Míg az előbbi a hagyományos külváros jellegzetességeit viselte, tehát az agrárnépesség és bizonyos foglalkozások (fuvarosok, kisiparosok) magas aránya a városon belüli hagyományos területi elkülönülés jeleit mutatta, addig Kőbánya igazi telepes kolónia volt. Míg Ferencváros népessége inkább a másik hagyományos földművelő-kisiparos kerület, Józsefváros népességével állítható párhuzamba, addig Kőbánya a városhatáron túl kialakuló agglomerációs településekkel (többek között Kispesttel vagy Újpesttel) mutatott hasonlóságokat. A két típus különbségeit leginkább a Pesten született 1870-es lakosság mérőszámával lehet illusztrálni:

3. táblázat²⁸

A Pesten születettek aránya városrészek szerint, 1870

Belváros	Lipótváros	Terézváros	Józsefváros	Ferencváros	Kültelkek	Kőbánya
30,33	28,69%	38,03%	43,86%	39,94%	32,69%	20,38%

Ha a budapesti kerületeket a választójoggal rendelkező népesség összlakosságán belüli aránya alapján vetjük össze, Ferencváros lemaradása kisebb a többi városrésztől, a mindvégig sereghajtó Kőbányához képest. Még a választójogi törvény módosítása előtt, 1872-ben 1312 választója volt a két városrésznek, ami az 1870-ben összeszámolt 21.189 ferencvárosi és a 4353 kőbányai lakos 5,13%-át tette ki, felülmúlva ezzel a régi Terézváros 4,93%-os vagy Óbuda 4,78%-os választói arányát. 1881-ben a 8804 kőbányai lakosból 294 fő rendelkezett választójoggal (3,37%), ezzel a budapesti kerületek között az utolsó helyen állt, de az 1569 ferencvárosi választó a kerület 30.284 fős népességének 5,24%-át tette ki, így arányosan több választója volt, mint a III., a VI., a VII. vagy a VIII. kerületnek, megközelítve az 5,64%-os budapesti átlagot. A választójogúak aránya azonban így is csökkent a korábbi szinthez képest (az egész országra jellemző módon), és a tendencia folyta-

Gudbrand pedig a Ferencvárosban koncentrálódó vállalkozásai helyszínén, a mai Lónyay utcában építette fel 1875-ben családi palotáját.

28 Kőrösy, 1871. 19. p.

tódott: 1899-ben Ferencváros és Kőbánya választójogosultsággal bíró polgárai már csak az összlakosság 4,6%-át tették ki.²⁹

Az országgyűlési képviselő-választások

Az 1848-ban elfogadott első magyar választójogi törvény, az 1848:V. tc. a választójogot csak azok számára biztosította, akiről tulajdonuk, jövedelmük (egy önkényesen meghúzott szint felett), vagy pedig korábbi jogaik, illetve „tanultságuk” révén feltételezhető volt, hogy képesek megfontolt, anyagi befolyásolástól mentes döntést hozni a választóhelyiségben.³⁰ Rajtuk kívül, mivel a korabeli liberális fel fogás már megszerzett jogok elvételét nem tartotta lehetségesnek, mindazok részesültek benne, akik a korábbi rendi országgyűlésbe követválasztási joggal bírtak (ún. régi jog), akárcsak a városi polgárjoggal rendelkezők, ők életük végéig megőrizhették választójogukat, de azt leszármazottaikra már nem örökíthették át. Az anyagi befolyásolástól mentesség elve azonban eleve nem érvényesülhetett: noha felmerült a — már a reformkori követválasztásokon megvesztegethetőségük-ről elhíresült — vagyontalan, bocskoros nemesség választójogának megvonása, a régi jog megőrzése azt vetítette előre, hogy az anyagi befolyásolás lehetőségét ez a választójogi törvény sem tudta kiküszöbölni.

A sebtében megalkotott, bevallottan csak átmeneti 1848-as törvényt csupán 1874-ben váltotta fel a véglegesnek szánt szabályozás, így is négy választást (1861, 1865, 1869, 1872) az ideiglenes törvény rendelkezései alapján bonyolítottak le. A változtatás szükségessége az eredeti törvény ideiglenességével, a modernebb, az adózásra épülő cenzus bevezetésével, valamint a magyarországi és az erdélyi választójogi rendszer egységesítésével volt indokolható. Az akkori ellen-

29 *Vörös*, 1978. 430. p.

30 Választójoggal rendelkezők az 1848-as törvény szerint az ország „mindazon bennszületett, vagy honosított, legalább 20 éves, és sem atyai sem gyámi, sem gazdai hatalom, sem pedig elkövetett hűségtelenség, csempészkedés, rablás, gyilkolás és gyujtogatás miatt fenyték alatt nem levő lakosai, a nőket kivéve”, akik szabad királyi városokban vagy rendezett tanácsú községekben 300 ezüst forint értékű házat vagy földet, más községekben pedig legalább negyed úrbéri telket kizárólagosan, illetve házasársukkal vagy kiskorú gyermekeikkel birtokolnak, vagy saját műhellyel, kereskedési teleppel vagy gyárral, vagy legalább egy segéddel rendelkező kézművesek, gyárosok vagy kereskedők, ezeken túlmenően azok, akiknek földbirtokukból vagy tőkéjükből évi 100 ezüst forint értékű jövedelmük van, és „jövedelmükre való tekintet nélkül a tudorok, sebészek, ügyvédek, mérnökök, akadémiai művészek, tanárok, a magyar tudós társaság tagjai, gyógyszerészek, segédlelkészek, községi jegyzők és iskolatanítók...”. 1848:V. tc. 2. §. Magyar Törvénytár, 1836–1868. 223–224. p.

zéki pártok azonban másként interpretálták az új választójogi törvényt: a kétségte-
lenül magasabbá vált cenzust jogfosztó, a teljes lakosság többségét maga mögé
állítani képtelen kormánypárt pozícióit bebetonozó machinációként utasították el.

Az 1874:XXXIII. tc. a szabad királyi és a rendezett tanácsú városokban azokat
tekintette választójogosultnak, akiknek házadó alá eső legalább három lakrészből
álló házuk volt, még ha ideiglenesen adómentesen is, vagy akkora földet birtokol-
tak, melyre legalább 16 forint tiszta jövedelem utáni földadót kellett fizetni.³¹ Más
településeken nem a negyed úrbéri telek, hanem a negyed telek után fizetendő adó-
sáv elérése lett a választójogosultság határa. (Erdélyben — az egységesítés igénye
ellenére — továbbra is eltérő maradt a szabályozás.) A legalább 105 forintnyi ház-
tulajdon vagy jövedelem utáni adót fizetők tették ki a jövedelmi alapon választójog-
osultak csoportját.³² Ekkor az egy segéddel rendelkező kézművesek csak a község-
ekben lehettek választójogosultak.³³ Az értelmiségi alapon választásra jogosultak
köre az 1848-ban meghatározott foglalkozásokat üzökön kívül kiterjedt az okleve-
les erdészekre és bányászokra, és az okleveles kisededóvókra, viszont a lelkészek,
segédlelkészek, tanárok, tanítók, községi jegyzők és kisededóvók esetében a választó-
jogosultság feltétele lett a hivatalos alkalmaztatás.³⁴ Nem választhattak ettől fog-
va a fegyveres és közrendészeti erők legénységéhez tartozók, a jogerős börtönbün-
tetésüket töltők, a vizsgálati fogságban lévők, valamint — 1898-ig — a csődeljárás
alatt állók.

Ez a törvény szabályozta véglegesen a választói jogosultság megállapítását,
megállapítva, hogy a kellő mértékű adót fizetők adókönyvvel, adóhivatali bizo-
nyítvánnyal vagy az egyenes adók községi főkönyvének kivonatával igazolhatják
választói jogosultságukat. Az ingatlanulajdon alapú választójog is valamilyen hi-
vatalos okmánnyal (telekkönyvvel, földadó-telekkönyvi kivonattal, vagy tagosítá-
si földkönyvi bizonylattal) volt igazolható.³⁵

A választásra jogosultak köre ettől fogva nemcsak a választások előtt került
meghatározásra, hanem rendszeres közigazgatási feladattá vált. Már az 1848-as
törvény rendelkezett a választás lebonyolítására a törvényhatósági közgyűlés által
alakítandó szervezetről, az alispán (városi törvényhatóságokban az alispán megfe-

31 1874:XXXIII. tc. 3. §. Magyar Törvénytár, 1872–1874. 314. p.

32 Kivéve a II. osztályú jövedelmi adó alá esőket, akiknek legalább 700 forintnyi jövedelmet kel-
lett kimutatniuk, valamint az állami, törvényhatósági és községi tisztviselőket, esetükben meg-
elégedtek az 500 forintos évi jövedelemmel: 1874:XXXIII. tc. 7. §. Magyar Törvénytár,
1872–1874. 315. p.

33 1874:XXXIII. tc. 6. §. Magyar Törvénytár, 1872–1874. 315. p.

34 1874:XXXIII. tc. 9. §. Magyar Törvénytár, 1872–1874. 316. p.

35 1874:XXXIII. tc. 14. §. Magyar Törvénytár, 1872–1874. 317. p.

lelője) vezetésével működő Központi Választmányról, melyben a törvényhatóság valamennyi választókerülete képviseltette magát.³⁶ E testület feladata lett a választói névjegyzékek összeállításra és a szavazás lebonyolítása. 1874-től nem csak azok kerültek be a választási névjegyzékekbe, akik jelentkeztek, hanem a Központi Választmánynak folyamatosan, évente minden választójogosultat fel kellett vennie a névjegyzékbe.³⁷ Döntései ellen a képviselőház mandátumvizsgáló bizottságához lehetett fellebbezni.³⁸

A választások következetesen 1874 után voltak nyíltak.³⁹ A választás érvényességét nem kötötték részvételi arányhoz, de ahol egy jelölt sem kapta meg a szavazatok legalább 50%-át, ott második fordulót kellett tartani a két legjobban szereplő jelölt részvételével. A választás napján a választási bizottság elnöke felszólította a szavazókat, hogy jelöljenek valakit képviselőnek (egy választó már jelölhetett valakit). Ha csak egy jelölt volt, „közfelkiáltással” ő lett a képviselő. Ha több jelölt volt, minden jelölt pártjából tíz-tíz választópolgár jelölt két embert, akik a jelöltet képviselték a szavazatszedő bizottságban, és megkezdődhetett a választás. A választás végén az elnök ünnepélyesen kihirdette a győztest, és átadta neki a jegyzőkönyv egy példányát, amely egyben képviselői megbízólevélként is szolgált.⁴⁰

Az 1848-as választásokon Pest V. választókerülete volt a Ferencváros, a választás helyszíne már ettől fogva a Köztelek — erősen átalakított formában ma is álló — épülete volt.⁴¹ Az 1865-ös választások alkalmával határozták meg, hogy Pest városának a Kerepesi úttól délre fekvő külterületei a Józsefváros vagy a Ferencváros választókerületeihez tartozzanak.⁴² Ez lehetett az előzménye annak, hogy a dualizmus korában Kőbánya (az amúgy a többi városrésznél kisebb népességű) Ferencvárossal

36 1848.:V. tc. 7. §. Magyar Törvénytár, 1836–1868. 227–228. p.

37 *Koroknai*, 1986. 218. p.

38 1899-től már a Curiához, azaz a legfelsőbb bírósághoz kellett fellebbezni, de csak abban az esetben, ha a visszasságokat bizonyítani lehetett, más esetekben továbbra is a képviselőház illetékes bizottsága vizsgálta az ügyet. *Koroknai*, 1986. 219. p.

39 Már 1848-ban kimondták ugyan: „A szavazás a szavazó nevének a küldöttség általi feljegyzésével, — s valamint a szavazatok összeszámítása is mindazáltal nyilván történik”, de az első választásokon voltak olyan választókerületek, ahol titkos szavazás zajlott le. 1848.:V. tc. 32. §. Magyar Törvénytár, 1836–1868. 229. p.

40 *Csizmadia*, 1963. 71. p., *Szabó*, 1999. 133–134. p. A másik két példány a választmány irattárában maradt, illetve a Belügyminisztériumba került.

41 A Köztelek az Országos Magyar Gazdasági Egyesület székháza volt, ez a mai Üllői út 25. *Berza*, 1993. II. 738. p. Köztelek szócikk.

42 *Ruszoly*, 1999. 220. p.

alkosson egy választókerületet, de ez az összevont választókerület sem tudott annyira választót felmutatni, mint bármelyik másik budapesti választókerület.⁴³

Az 1878-as választások

1878-ban a főváros IX. választókerületében három jelölt indult. Az ismert történész, a kuruc kort aktuálpolitikai felhangoktól sem mentesen, erősen Habsburg-ellenes szemszögből tárgyaló Thaly Kálmán (1839–1909) függetlenségi programmal lépett fel. Kormánypárti színekben indult az 1837-ben született Steiger Gyula köz- és váltóügyvéd, korábbi józsefvárosi képviselő, az 1870-es népszámlálás megszervezésében való közreműködéséért 1870-ben Vaskorona-renddel kitüntetett virilis polgár.⁴⁴ Rajtuk kívül még Wodianer Béla (1831–1896) '48-as hadmérnök százados indult, akinek a másik két jelöltnél több köze volt a választókerülethez: az ő kezdeményezésére épült fel az első ferencvárosi gőzmalom, a Concordia 1866-ban.⁴⁵ Wodianer az előző, 1875 és 1878 között működött országgyűlésben Sepsiszentgyörgy városát képviselte, kormánypártiságát legfőképpen a gazdasági válság felszámolásának igényével indokolta meg választóinak egy brosúrában.⁴⁶

Thaly Kálmán esélyeit javította, hogy épp 1878 augusztusában, a választások idején zajlott Bosznia és Hercegovina okkupációja, fegyveres harcokkal és elesett magyar katonákkal. A megszállás nehézségeit a Függetlenségi Párt propagandája ügyesen ki tudta használni, ráadásul a boszniai muzulmánok elleni harcot az ország közvéleménye azért is ellenezte, mert az éppen befejeződött orosz–török háborúban egyértelműen (nagyszabású tüntetéseken) elkötelezte magát a török oldalon. A törökök iránti szimpátia kialakulásában pedig épp Thaly Kálmán történetírói munkásságának jutott kulcsszerep, aki a Habsburgok elleni küzdelemben a kuruc kortól Kossuthék befogadásáig terjedő ívvel mutatta ki, hogy a törökök hasznos szövetségesei Magyarországnak.

Thaly Kálmán képviselőjelöltsége a törökbarát szimpátiahullámot meglovagolni igyekvő függetlenségi ellenzék körében több választókerületben is felmerült. Végül Thaly csak a budapesti IX. választókerületben indult, ahol, állítása szerint

43 Először — az 1919. április 6-i tanácsválasztást leszámítva — az 1920-as nemzetgyűlési választásokon alkotott Kőbánya önálló választókerületet. *Szalai*, 1970. 121. p.

44 *Szabó*, 1998. 58. p., Hof- und Staats-Handbuch, 1878. 97., 120. p. Steiger a Pesti Haza Első Takarékpénztár igazgatósági tagja is volt 1869 óta, majd később, 1883-tól a bank vezérigazgatója, 1886-tól elnök-vezérigazgatója lett. *Vasárnapi Ujság*, 37. (1890) 6. sz. (1890. február 9.) 93. p.

45 *Új Országgyűlési Almanach*, 1888. 337. p.

46 *Wodianer*, 1878a. különösen 19, 29. p.

tudta nélkül és akarata ellenére, már olyan fázisba jutott a kampány, hogy nem mondhatott nemet az indulásra.⁴⁷ Így itt, a függetlenségiak „egyik biztos kertületében” próbált a „mostani kárhuzatos kormány” megbuktatásában szerephez jutni, de tanulságos módon leszögezte: „én mindenesetre a baloldali ellenzékhez tartozom, hogy azonban melyik árnyalatához, t. i. a független szabadelvű, vagy a 48-as párthoz fogok-e csatlakozni [...] azt ma még nem tudom [...]”.⁴⁸ Egy korábban idézett levelében kampányát a következőképpen mutatja be Thaly: „Kúrámot félbeszakítottam, félbetegen, izgatottan, boszúsán hazajöttem, programmbeszédemet indóházakban, vendéglőkben firkálván össze. Pesten 40-50 zászlós kocsival parádésan meghurcoltak, zajjal fogadtak, a mitől elejétől fogva irtóztam. [...] Programmbeszédem reményen felül sikerült; nagy sokaság hallgatta, többször enthusiasmusban törtek ki, — néhány igazán megható jelenet fordult elő. Választóim igen derék lelkes nép, s azóta nagyon ragaszkodnak hozzám. Sokszor voltam velük, közös vacsorákon; sokat kellett dictióznom.”⁴⁹ Említett programbeszédében — amit a Soroksári utca egyik házának udvarán tartott — Thaly tartózkodott konkrétumok felemlegetésétől, inkább a választói érzelmekre próbált apellálni, programja tulajdonképpen egyetlen név volt: Rákóczi.⁵⁰

Wodianer Béla kampánybeszédét meg is jelentette, méghozzá magyar és német nyelvű bilingvis kiadvány formájában. Az ő programja sem tartalmaz túl sok konkrétumot, de ő inkább racionális érvekkel környékezte meg a választókat. Brosúrájában tisztázta, hogy a kiegyezést (azaz a megújított gazdasági kiegyezést) megszavazókhoz tartozik, de oly politikát nem támogat, mely Törökország ellen irányulna. Programjaként igazságosabb adórendszert és a fényűzési adó eltörlésének szorgalmazását jelölte meg, valamint azt ígérte, hogy az ipar és a kereskedelem fejlesztésére fog koncentrálni. Ez utóbbiban szerinte kitüntetett szerep juthat Ferencvárosnak és Kőbányának, mely városrészek az ország három legnagyobb vasútvonalának csomópontjaként szinte elhivatottak arra, hogy az ország ipari és kereskedelmi centrumává váljanak.⁵¹ Steiger Gyula programját nem sikerült felderítenem.

47 OSZK Kézirattár, Levelestár, Thaly Kálmán levele hg. Odescalchi Arthurnak, 1878. augusztus 12. Idézi: *Veszprémy*, 1931. 58. p.

48 OSZK Kézirattár, Levelestár, Thaly Kálmán levele hg. Odescalchi Arthurnak, 1878. március 24., *Veszprémy*, 1931. 56. p., *R. Várkonyi*, 1961. 194. p.

49 OSZK Kézirattár, Levelestár, Thaly Kálmán levele hg. Odescalchi Arthurnak, 1878. június 11. Idézi: *Veszprémy*, 1931. 56. p.

50 *R. Várkonyi*, 1961. 195–196. p.

51 *Wodianer*, 1878b. 2. p.

A fennmaradt választási jegyzőkönyv tanúsága szerint 1878. augusztus 5-én a Köztelek épületében került sor a szavazásra.⁵² A választási eljárás reggel nyolc óra körül kezdődött, fél kilenckor a választási elnök, Mórocz István kijelentette, hogy Steiger Gyula és Thaly Kálmán egy-egy augusztus 2-án kelt és augusztus 3-án beadott nyilatkozatban ajánlatot képviselőnek, míg Wodianer Bélát egy augusztus 4-én kelt és beadott indítványban javasolták. Miután tíz megjelent választó szavazást kívánt, kilenc órától két küldöttség előtt, melyek a kerületi előjáróságtól ki-rendelt két esküdttől és a képviselőjelöltek két-két bizalmi férfitől álltak, párhuzamosan szavaztak a választók, egészen este fél nyolcig, amikor a választási elnök még egy óra haladékot adott. Ezután került sor a választás berekesztésére. Miután senki sem érte el a szavazatok 50%-át, a választás eredménytelenül zárult. A szavazás a korszak választásaihoz képest viszonylagos nyugalomban zajlott le, bár a rendőrség mindvégig jelen volt, sőt, mint ahogy a jegyzőkönyv fogalmaz: „csak estefelé kellett az Üllői úton a Köztelek előtt az utcai forgalom szabadon tartása végett az összecsoportosult nép között egy csapat katonaságot felállítani”.⁵³

A választás második fordulójára augusztus 22-én került sor, ekkor a két legtöbb szavazatot kapott jelölt közt döntött el a mandátum sorsa. Ekkor Thaly hívei vörös tólat viseltek és zöld levelet, melyen arany nyomattal az „Éljen Thaly Kálmán”-felirat volt olvasható. Steiger hívei fehér tollal és a jelölt nevével feliratozott zöld levéllel vonultak fel.⁵⁴ A választás idejének meghosszabbítását viszont ekkor már fél hatkor elrendelték, igaz, két óra hosszabbítással, de így is az első fordulónál egy órával korábban, fél nyolckor fejeződött be a szavazás. A második fordulóban végül Thaly Kálmán kapott több szavazatot, így ő nyerte el a mandátumot. Ezt a fordulót még olyan incidens sem zavarta meg, mint az első.

Az 1881-es választások

A választás körülményeit azért szükséges ilyen részletesen tárgyalni, mert ezek a végeredményt erősen befolyásolhatták. A körülmények megismerésére azonban nem a választási jegyzőkönyv a leghitelesebb forrás, hiszen például Petőfi Sándor 1848-as, botrányos körülmények között megakadályozott képviselőjelöltségéről

52 BFL IV.1405. Budapest Székesfőváros Központi Választmányának iratai. 1. doboz, 1878. évi választási jegyzőkönyvek. IX. választókerület.

53 Uo.

54 A nép zászlója, 11. (1878) 34. sz. (1878. augusztus 24.) 2. p.

pusztán a jegyzőkönyv alapján semmit sem tudhatnánk meg.⁵⁵ Az 1878-as választáshoz időben közelebb pedig elég csak a következőt, az 1881-est felhozni, amikor Thaly Kálmán a kormánypárti jelölttel, báró Kemény Gábor (1830–1888) földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterrel szemben botrányos körülmények között lezajlott választás után veszítette el 1878-ban megszerzett mandátumát.

A függetlenségi párti sajtó a választásról a vesztes fél szemszögéből tudósított, a szavazás fél nyolckor történt berekesztésétől fogva az alábbi eseményekről számolt be: „Ekkor elnök, székéről felállva, kijelentette, hogy az idő lejárt, s ezután csak a bizalmi férfiak szavazhatnak, ezek leszavazása után a választási eredmény ki fog hirdettetni. Azon pillanatban, midőn a választási elnök szólni kezdett, a függetlenségi párt elnöke Hets Ödön a következőket mondotta: «Kérem a határidő meghosszabbítását, még vannak szavazók», – s rámutatott a szavazás színhelyén megjelent választókra. Az asztal előtti tért elálló kormánypártiak erre rémisztő zivajba törtek ki, s követelték, hogy a választás berekesztessék. Igen sokan azok közül, kik az elnökhöz közel állottak, állítják, hogy az elnök ekkor a berekesztési határidőnek egynegyed órával való meghosszabbítását mondta volna ki. — A kormánypártiak azonban szakadatlanul zajongtak, s fülhasogató kiabálás közepette követelték, hogy a választás befejeztessék. Az elnök erre Hets Ödön és az összes függetlenségi párti bizalmi férfiak tiltakozása daczára a szavazást befejezettnek jelentette ki, s a functionáriusok leszavazása után kihirdette az eredményt, mely szerint [...] Kemény Gábor báró 27 szótöbbséggel a IX. kerület képviselőjévé választott. A kormánypártiak éljen rivalgását azonban túl harsogta a függetlenségek zugása, kik a szenvedett sérelmet megbocsátani nem tudták. Hets Ödön kijelentette, hogy 27 függetlenségpárti választó van jelen, ki még nem szavazott, s többen utban vannak. Szavait azonban már alig lehetett hallani a zajtól. Az elnök vállait vonogatta, s hivatkozott a törvényre, mely eljárásához jogot nyújt. A szóváltást ekkor tompa dübörgés szakította félbe. Valami suhancz megrugdosta a második kaput. Az elnököt e zajra azonnal halálsápadtság borította el, s ijedtében rendeletet adott a katonaság kivonulására. A félszázad katonaság a szemközti épület kapuboltozata alól rohamlépésben, feltüzött szuronyokkal rontott elő, s közel volt a pillanat, hogy ismét polgárvér folyjon. [...] Szerencsére a vezető hadnagyban elég emberség volt, s megelégedett azzal, hogy kardját a nép szemébe villogtassa, s így

55 Csizmadia, 1963. 124. p.

baj nem történt. A kaput rugdosó suhanczok félre állottak, egyet közülök oldalba ütött egy rendőr, — a vészkiáltás attól eredt — s azután kitisztult az utca.”⁵⁶

Egy másik tudósítás már a Thaly-párt által elkövetett szervezési hibákat is megpendítette, de egyértelműen a kormánypárti jelölt közéleti pozíciójából vezette le a kialakult végeredményt: „A fővárosi IX. és X. kerület egyik függetlenségi választópolgárától kapjuk azt az értesítést, hogy Kemény miniszter győzelmét leginkább annak köszönheti, hogy a függetlenségi párt, biztos győzelme reményében, nem tett intézkedéseket arra nézve, hogy a választópolgárok a szavazásra ideje korán bejöhessenek. A függetlenségi pártnak tudvalevőleg nincs rendelkezési alapja — mint a kormánypártnak — a melyből bérkocsikra is lehessen költeni, hogy a távolabb lakó választópolgárokat — a kik munkájuktól egy-két órára nem távozhatnak el — behozhassák. Így történt, hogy Mórocz elnök megválasztotta a miniszter urat, noha még körülbelül harmincz Thaly-párti jött szavazni, a kiket az elnöki hatalom szavára a glédába állott katonaság szuronyai nem bocsátották az urnához. A Thaly-pártiak azért estek neki a kapunak, hogy azt kinyitva, a szavazáshoz bocsátassanak. Hja! nagy a miniszter hatalma! A katonaság az ő szavára szét kergetheti a választókat; a rendelkezési alapból telik ludra, borra; nála hatalom van, míg nálunk csak a tiszta öntudat. A mi fegyverünk a becsületesség — az övéké minden törvénytelen eszköz.”⁵⁷

56 Egyetértés, 15. (1881) 173. sz. (1881. június 25.) 2. p. A választások fegyveres biztosításával kapcsolatban a következő tudósítás nyújthat adalékokat: „A fővárosi központi választmány ma délután ülést tartott, leginkább a választásoknál szükséges katonai erő alkalmazása ügyében. A választási elnökök értekezlete a rend fentartása végett Thaisz főkapitányt megbizta, hogy a budapesti térparancsnokságot kérje fel bizonyos mennyiségű katonai erő kirendelésére. — A főkapitány kijelenté a választmányban, hogy a térparancsnok sajnálattal konstataálta, hogy a helyben levő katonaság igen kevés s csak kétszáz embert bocsáthat az elnökök rendelkezésére (...). A közp[onti] választmány — bár többek által hangsúlyoztatott, hogy a választmánynak nincs joga katonai karhatalmat rendelni ki, a kormány pedig nem is fogja megtéríteni ez előlegesen, tehát nem szükségéből felmerült költséget — mégis jóváhagyta a kerületi elnökök intézkedését. Az ötszáz forintot Thaisz főkapitány előlegezte s mindjárt letette. [...] A katonai erőn kívül — mint bejelentetett, Thaisz saját közegeit következőleg osztá szét a kerületekben: [...] IX. ker. 4 tisz, 3 biztos, 6 lovas, 21 gyalogrendőr.” (Kiemelések az eredetiben.) Egyetértés, 15. (1881) 172. sz. (1881. június 24.) Melléklet 2. p.

57 Függetlenség, 2. (1881) 177. sz. (1881. június 29.) 3. p. Thaly Kálmánhoz — saját bevallása szerint — a Függetlenségi Párton belül nem a Függetlenség Verhovay Gyula által képviselt (és egyre inkább antiszemitává váló) vonala állt közelebb, hanem az Egyetértés című lapé: a történezm már 1878-ban is a Verhovay Gyula és Madarász József nevével fémjelvezhető irányzat helyett Simonyi Ernő, Orbán Balázs és Mocsáry Lajos köreivel szimpatizált. OSZK Kézirattár, Levelestár, Thaly Kálmán levele hg. Odescalchi Arthurnak, 1878. május 12., 1881. augusztus 21.

Maga a bukott képviselő, Thaly Kálmán egy levelében így értékelte utólagosan az eseményeket: „A ferencvárosiak, szegények, csak nem nyughatnak; folyvást gyűjtik az adatokat (sok is van már!) a petitióra és tanácskoznak. Hiába; azért a választást, miniszter lévén Kemény, meg nem semmisítik, bár napfény-tiszta igazuk van is a miéinknek! Abban ugyan hibáztak az enyéim, hogy igen elbízták volt magukat (mit nekik sokszor feddőleg előre megmondtam), igaz azonban, hogy az óriási sokoldalú nyomás és képtelen etetés-ítás daczára is biztosnak látszott győzelmünk egész a választás előtt 4-5 napig; ekkor kezdett a kormány pénzzel vásárolni: 2–300, sőt 700–800 ftot is adtak egy-egy befolyásosabb szavazóért és sok istentelenséget követtek el. Kőbányán néhány olasz salámcinálós és 20—30 sváb majoros eladta magát; ferencvárosi polgárt nem tudtak venni! A hivatalnokok (468) közül tényleg leszavaztattak Keményre úgy szólván erőszakkal 402-t s még így is győzünk; hanem este, midőn szám szerint 41 szavazóm (a tartalékból) berukkolt a 27 többségüket végkép lenyomni, — ekkor látván bukásukat, *inscenirozták a zavargást, s 41 emberem szavazatát föl nem vevén*, az elnök bezárta a szavazást törvényellenesen, és szuronyokkal hajtatta el a polgárokat az urna elül.”⁵⁸ R. Várkonyi Ágnes szerint olyan tudósítás is született, hogy a Thaly-párt harminc (és nem negyvenegy) tartalék embere két perccel a szavazás berekesztése után érkezett meg.⁵⁹ Az időrend értelmezése körül felkorbácsolódott indulatoknak mindenesetre csak elég mérsékelt visszhangja maradt a választási jegyzőkönyvben, amely lakonikusan csak ennyit közölt: „A szavazás befejezése után Hets Ödön, Thaly Kálmán pártjának elnöke kijelentvén, hogy az ezentul történeendőkért felelősséget nem vál-

58 OSZK Kézirattár, Levelestár, Thaly Kálmán levele hg. Odescalchi Arthurnak, 1881. július 16. Idézi: R. Várkonyi, 1961. 390. p., *Veszprém*, 1931. 96. p.

59 R. Várkonyi, 1961. 390. p. A választási jegyzőkönyv szerint a szavazást fél nyolckor rekesztették be. A kormánypárti Vasárnapi Ujság csak a tumultust tartotta fontosnak megemlíteni, a szavazás berekesztésekor történt eseményekről nem emlékezett meg: „A Ferencváros választása két utczára szolgált. A széles álló-ut volt hagyva a Kemény-pártnak, s a «Köztelek» előtt a közlekedést is elzárták a mi egyébiránt egész nap nem mutatkozott szükségesnek, mert tolongás épenséggel nem fenyegette a választási helyet. A soroksári-ut a Thaly-párt számára maradt, úgy hogy innen a dohánygyár melletti síkátoron juthattak a «Köztelek» mellék bejáratához. A Ferencváros és Józsefváros nyújtott legélénkebb s a régibb választások érdeklődésére emlékeztető képet. [...] A Ferencvárosban is fél 8 óraker dőlt el b. Kemény Gábor győzelme Thaly Kálmán fölött 606 szóval 579 ellenében.” [Kiemelések az eredetiben.] Vasárnapi Ujság, 28. (1881) 26. sz. (1881. június 26.) 415. p.

lalhat, a választási elnök kénytelen volt a biztonság megóvása érdekében a karhatalmat kirendelni.”⁶⁰

A botrányos körülmények között lezajlott választásokhoz vezető események az év februárjában kezdődtek. Thaly Kálmán már ekkor értesült arról, hogy ezúttal ferencvárosi ellenfele egy hivatalban lévő miniszter lesz, mint fogalmazott, „irtóztató pénzcocsékolással”, és már ekkor erős küzdelmet prognosztizált.⁶¹ Hivatalosan áprilisban alakult meg a helyi szabadelvű párt, és léptette fel Kemény Gábort jelöltként, de a párt végrehajtó bizottsága csak május 8-án jött létre.⁶² Míg Thaly Kálmán elegendőnek tartotta, hogy három évvel azelőtti programját változatlanul tárja választói elé, addig Kemény Gábor írásos formába (is) öltötte politikai elképzeléseit. A miniszter programbeszédét Ferencvárosban a Soroksári utca egyik házának udvarán mondta el június 16-án, míg Kőbányán június 19-én az öreg sörház üvegtermében szőtt választóihoz. Kemény június 16-ai beszéde nyomtatott formában is megjelent, és e brosúra alapján úgy tűnik, elsősorban közgazdaságtani eszmeifuttatásokkal népszerűsítette magát. Elsősorban a régi, önellátó, de főleg mezőgazdasági terményekkel rendelkező Magyarországgal hasonlította össze a korabeli állapotokat, és azt fejtegette, hogy a külföldi termékektől való függés elkerülésére minisztersége alatt a hazai ipar fejlesztését tekintette fő feladatának.⁶³ A — természetesen nem elfogulatlan — ellenzéki sajtó szerint kevéssé volt sikeres ez a kampányrendezvény.⁶⁴ Thaly Kálmán a Kemény-kortesyűlés helyszínének közelében, egy szintén Soroksári utcai házudvarban megtartott programbeszédében tartózkodott konkrét program felvázolásától, és hallgatóságának érzelmeire apellálva próbálta bővíteni választói tábort.⁶⁵ Kemény Gábor tehát, akárcsak a három évvel korábbi egyik kormánypárti jelölt, Wodianer Béla, inkább a választókat észérvekkel megszólítani próbáló, a közgazdasági racionalitás talaján mozgó politikus szerepében

60 BFL IV.1405 Központi Választmány iratai. 1. doboz, 1881. évi választási iratok. IX. választókerület.

61 OSZK Kézirattár, Levelestár, Thaly Kálmán levele hg. Odescalchi Arthurnak, 1881. február 22.

62 Egyetértés, 15. (1881) 117. sz. (1881. április 29.) 6. p.

63 *Kemény*, 1881. Ebben a programban a választókerületről egy szót sem ejtett a jelölt. Ferencváros ipari fejlődését, az Elevátor és az összekötő vasút megépítését Kemény Gábornak tulajdonítja viszont egy beszédes című, meglepő módon feltehetőleg már a választások után megjelent röpirat: Mít tett Br. Kemény Gábor mint országgyűlési képviselő és m. kir. földmivelési, ipar- és keresked. minister? Szóljanak a tények! Budapest, „Hunyadi Mátyás Intézet”, 1881.

64 Függelenség, 2. (1881) 165. sz. (1881. június 17.) 1. p.

65 Nem egyértelmű, hogy június 5-én vagy 13-án volt-e ez a rendezvény. Egyetértés, 15. (1881) 144. sz. (1881. május 26.) melléklet, 2. p.; Egyetértés, 15. (1881) 161. sz. (1881. június 13.) 1–2. p.

tűnt fel, Thaly Kálmán ellenben mindkét alkalommal inkább a választók emocionális megnyerésére törekedett.

A választási küzdelem eldurvulását jelezte, hogy a helyi kampány ügyei parlamenti interpelláció formájában az országgyűlést is megjárták.⁶⁶ A Függetlenség című lap szerint a kormánypárti agitáció fontos célcsoportjai lettek a trafikosok, akiket üzleteik elvételével fenyegettek (volna) meg a pénzügyigazgató emberei.⁶⁷ Gyakran visszatérő vád volt, hogy a kormánypárti kortések etetéssel-itatással népszerűsítik jelöltjüket, de azt is sérelmezte a helyi függetlenségi párt, hogy a választási küldöttségbe közülük senkit sem delegált a Központi Választmány.⁶⁸

A szavazási listák feldolgozásának módszere

Budapest Főváros Levéltárában a Központi Választmány iratai között maradtak fenn szavazási listák a dualizmuskor országgyűlési választásairól. A kollekció nem teljes, de sok lista megmaradt. Három irattípus található köztük: az előre kinyomtatott választói névjegyzékek (ezeken keresték vissza, hogy a szavazni kívánó megjelentek valóban rendelkeztek-e választójoggal az adott választókerületben), a választás során felvett jegyzőkönyvek és a szavazási listák. Az itt tárgyalt választások kapcsán mindhárom irattípus fennmaradt.

A névjegyzékbe a választópolgárok nevén túl feljegyezték foglalkozásukat, lakcímüket és választójogosultságuk alapját. A régi jog feltüntetése ekkor Budapesten már csak jelképes volt: szemben például a székelyföldi választókerületekkel, ahol a választók többsége ekkor még mindig csupán ezen a jogalapon szavazhatott, a kérdéses névjegyzékekben már csak egy 1881-es választópolgárt vettek fel régi joga alapján a listára. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy másoknak sem lehetett volna ezen az alapon választójogot adni, hanem arra utal, hogy valamilyen más jogcímen is bekerülhettek a cenzusba. Az életkorral kapcsolatban az 1878-as névjegyzék még egységesen a „húsz éven túl” megjegyzést adja meg az

66 Almásy Sándor interpellációjában amiatt tiltakozott Tisza Kálmánál, mint belügyminiszternél, hogy Kőbányán Apatichy Kálmán kerületi halottkém és Szilágyi László kerületi rendőrkapitány Roith György Thaly-párti vendéglős udvarán erőszakkal egy rudat állítottak fel, melyre a Kemény-pártiak zászlóját kívánták kitűzni. Emellett Szilágyt azzal is megvádolta Almásy, hogy a Thaly-pártiak által látogatott kocsmák esetében más zárórát fogatosít, mint a kormánypárti vendéglőkben. Képviselőházi napló, 1878. 19. kötet, 1881. május 12. – június 1., 1881. május 25-i ülés, 99–101. p.

67 Függetlenség, 2. (1881) 172. sz. (1881. június 24.) 2. p.

68 Egyetértés, 15. (1881) 163. sz. (1881. június 15.) melléklet, 1. p.

összes választópolgárnál, pontos életkorukat először csak az 1884-es választás alkalmával jegyezték fel.

Az összeírók szempontjából legegyszerűbb volt a háztulajdon összeírása. Ebben ugyanis a kerületi előljáróságokon akkor még megvolt házingatlan-jegyzékek nagy segítségükre voltak. Ezekből a jegyzékekből a törvény által előírt három lakrészről álló háztulajdonnal rendelkezőket könnyen áttemelheték a választói névjegyzékekbe, és nem kellett a jóval bonyolultabban kimutatható vagyoni helyzettel vagy foglalkozással bajlódniuk.⁶⁹ Így kerülhetett például Ybl Miklós háztulajdonosként a ferencvárosi választói névjegyzékbe.⁷⁰ A választói névjegyzéken jól látható a házingatlan-jegyzékek felhasználása: a háztulajdonosok lakcíménél szinte kizárólag telekkönyvi számot és nem utcanevet és házszámot adtak meg az összeírók. A háztulajdon szerinti összeírás prioritása sem palástolja el azt, hogy ezen az alapon volt a legkönnyebb választójogra szert tenni, mivel ez a census alacsonyabb volt a jövedelminél: a háztulajdon alapján választójogot szerzők gyakoribbak voltak az alacsonyabb státusú lakókörzetekben.⁷¹

A választói névjegyzékekben a foglalkozási megnevezések általában viszonylag pontosak, további elemzésre alkalmasak. Sok esetben azonban csupán sommás megjelöléssel lehetett találkozni, az egyik legnagyobb problémát azok okozták, akiknél a foglalkozás rovatban csak annyi volt feltüntetve, hogy háztulajdonos. (A háztulajdon alapján összeírtaknál legtöbbször a foglalkozás rovatban csupán ennyi található.) Ilyenkor a korabeli lakcímjegyzékhez fordultam, és az esetek nagy részében azonosítani lehetett tudtam a választópolgár foglalkozását.⁷² Mindezek ellenére még mindig bőven maradtak olyan háztulajdonosok, akik egyik címtárban sem szerepeltek, vagy pedig ezekben is csak háztulajdonosként jelölték meg a foglalkozásukat — belőlük ezért külön foglalkozási kategóriát képeztem.

A következő lépésben a foglalkozásokat kategóriákba próbáltam csoportosítani úgy, hogy e csoportok tagjainak társadalmi státusa a lehetőségekhez képest homogén legyen. A társadalmi státus — Kövér György értelmezését követve — három tengely mentén vizsgálható: ezek a tevékenységszerkezet, a rang és a presztízs, va-

69 *Horváth*, 1998. 483. p.

70 Ha Ybl Miklóst nem is, de az 1878-as ferencvárosi és kőbányai háztulajdonosokat általában még nem bérháztulajdonosként, hanem saját lakóházuk tulajdonosaiként kell elképzelni, mivel a két kerület házainak legtöbbje földszintes volt.

71 *Horváth*, 1998. 483. p.

72 *Adressen-Kalender*, 1873, Budapest főváros cím- és lakjegyzéke, 1880–81., Budapest főváros cím- és lakjegyzéke, 1882.

lamint a vagyon- és jövedelemmegoszlás.⁷³ A magyar társadalomnak a dualizmus időszakában végbement átalakulása, a rendi keretek oldódása nem hozott létre új, világosan körülhatárolható csoportokat, a három tengely mentén nem teljesen estek egybe az egyes foglalkozások.⁷⁴ Mindazonáltal megpróbáltam olyan kategóriákat létrehozni, amelyek valamennyire figyelembe veszik az egyes foglalkozásoknak mind a jövedelmi, mind a tevékenységszerkezeti, mind a presztízshierarchiában elfoglalt helyét. A kategóriák kialakításánál természetesen tekintettel kellett lenni arra is, hogy mekkora esetszámok fordulnak elő az egyes foglalkozásoknál. Mivel Koroknai Ákos és Horváth J. András már kísérletet tett az átalakuló társadalom választói csoportjainak elkülönítésére, az ő kategóriákat vettem kiindulási alapnak.

A tevékenységszerkezet szerinti felosztásnak a korabeli statisztikáig visszanyúló hagyományát követve, megkülönböztettem őstermelő és iparforgalmi, azon belül ipari illetve kereskedelmi, valamint közlekedési foglalkozásokat. Az iparosok és a kereskedők népes és eléggé heterogén csoportjait a jövedelmi helyzet szempontjának beemelésével próbáltam meg homogénebb csoportokra bontani. Ehhez az 1871–1872. évi adókimutatásokat hívtam segítségül.⁷⁵ Az adókimutatások adózókra lebontva és foglalkozásonkénti bontásban is közlik az adóösszegeket, így az átlagadó alapján megállapíthatóak az egyes szakmák jövedelmi viszonyai.⁷⁶ Ezek alapján, feltételezve, hogy a szakmák presztízse és jövedelmi viszonyai között van összefüggés, magasabb és alacsonyabb presztízssű foglalkozások szerint bontottam ketté mind az iparosok, mind a kereskedők csoportját.⁷⁷ Míg a kereskedők esetében az állami adóként és községi pótlékként megfizetett évi 100 forintnál húztam meg a két csoport közötti határt, az iparos szakmák esetében a 100 forintos határt csak nagyon kevés szakma adója érte el, így itt 50 forint megfizetett adó felett már a magasabb presztízssű kategóriába tettem a szakmákat.⁷⁸ (Természetesen ezzel a módszerrel az adott személyek jövedelmi viszonyai nem térképezhetőek fel, csak foglalkozásuk korabeli megítélését segít megismerni.) A csekély számú szolgáltató szakmát is (például borbély, kéményseprő) az iparosok

73 *Kövér*, 1998. 72. p.

74 *Kövér*, 1998. 102. p.

75 *Kőrösi*, 1875.

76 Az 1870. évre városrészenként lebontva is közöl adóadatokat Kőrösi József, de szerintem a szakmák presztízisének megállapításához az egész városban fizetett adók mértéke a mérvadó, hiszen e szakmák tevékenysége sem csak egy-egy városrésze korlátozódott. *Kőrösi*, 1873.

77 Horváth J. András is megkülönböztette a magas és alacsony presztízssű iparos és kereskedő kategóriákat. *Horváth*, 1998. 487. p.

78 Igaz, az 1873-tól tartó gazdasági válság összekuszálhatta e szakmák jövedelmi viszonyait.

közé soroltam, akárcsak azokat, akiknek a foglalkozása gyárosként lett feltüntetve — őket mind a magasabb státusú iparosok kategóriájába helyeztem. Külön kategóriába kerültek a bérkocsisok, fuvarosok, illetve a vendéglősök, kocsmárosok és szállodabérlők, akiknél a jól körülhatárolható tevékenységszerkezet nagy jövedelmi szóródással párosult.

A hivatali, tisztviselői munkát végzőket két kategóriára csoportosítottam. A viszonylag kevés számú magántisztviselőt külön csoportba soroltam, amely pontos megnevezések híján eléggé heterogénre sikeredett. Többségük könyvelő, biztosítási hivatalnok vagy gyári tiszt, de ide soroltam Jellinek Mór közúti vaspályai (lóvasúti) igazgatót, illetve a — szavazástól amúgy mind távolmaradó — hajóskapitányokat és a többi, hajón dolgozó alkalmazottat. Az állami, fővárosi és megyei hivatalnokokat, tekintet nélkül hivatali rangjukra, itt egy kategóriába soroltam, szavazási preferenciáik alapján ugyanis az — egyébként elég heterogén csoportokra bomló — hivatalnokok viszonylag homogén módon viselkedtek.

A nem hivatalnoki munkát végző diplomás értelmiségieket soroltam a következő kategóriába. Ide elsősorban a középiskolai tanárok kerültek, de ide soroltam — jobb híján — az építészeket és a művészeket, bár feltehetőleg ők sem rendelkeztek diplomával. A középiskolát járt értelmiségiek kategóriájába a tanítók illetve rajztanítók kerültek.

Végül az azonosíthatatlan foglalkozású ház- és telektulajdonosok heterogén csoportjába soroltam a magánzókat, a tőkéseket és a földbirtokosokat is, akiknek társadalmi státusát éppúgy nem lehetett pontosítani, mint a háztulajdonosokét.

A választói névjegyzéken és a szavazási listán szereplő nevek azonosítását megnehezítette a korszak többnyelvűsége és még meg nem szilárdult helyesírása. Többször egészen más formában jelent meg ugyanaz a név a kétféle listán, mivel a listákat vezetők gyakran hibáztak is: legtöbbször a háztulajdonosokat vették fel egy másik jogcímen is a névjegyzékbe. Arra is van példa, hogy egy név kétszer szerepel a szavazási listán, pedig a választói névjegyzékben csak egyszer szerepel. A szavazási listákon voltak olyan nevek is, amelyeket nem sikerült egyértelműen egyik, a névjegyzékben szereplő névvel sem azonosítani. Az ilyen, nem egyértelmű eseteket kihagytam az adatbázisból.⁷⁹ Olyankor azonban, amikor a két eltérő név között egyértelmű volt a megfelelés, például eltért a keresztnév, de csak egyszer fordult elő a névjegy-

79 Bizonyára vannak további kettőződések is, de a többi gyanús esetben nem volt megállapítható, hogy ugyanarról a személyről, vagy csupán névazonosságról van-e szó.

zékben a családnév, azonos személynek vettem a két név tulajdonosát.⁸⁰ Azoknál az ismétlődő neveknel, ahol mindkét, azonos nevű szavazó ugyanarra a jelöltre szavazott, szintén „érvényesként” kezeltem mindkét voksot.⁸¹

A szavazási listák tanúsága szerint 1878-ban az első fordulóban 843-an szavaztak, ebből 361-en Thaly Kálmánra, 279-en Steiger Gyulára és 203-an Wodianer Bélára. A második fordulóban Thaly Kálmán 518, Steiger Gyula 373 szavazatot kapott, azaz összesen 891 voksot adtak le. A választói névjegyzéken szereplő, az egyértelmű ismétlődések nélkül számított 1476 választójogosult közül tehát az első fordulóban 57,11% vett részt a választásokon, míg a második fordulóban 60,37%-os volt a részvételi arány. Az adatbázisba azonban csak 785, illetve 841 szavazat került be, mivel a többi szavazat olyan választóktól származott, akik azonos nevéek, de más jelöltre szavaztak, így azonosításuk nem volt lehetséges, vagy pedig nem lehetett egyértelműen azonosítani a szavazási listán szereplő nevet a választói névjegyzékben. 1881-ben a névjegyzéken szereplő 1863 névből az egyértelmű ismétlődések nélkül számított 1836 választó közül 1116 szavazatát tudtam azonosítani, ami azt jelenti, hogy a részvétel valamivel nagyobb, legalább 63,77%-os volt. A továbbiakban csak az egyértelműen azonosított szavazatokat vizsgálok.

A választópolgárok

4. táblázat

A választópolgárok megoszlása jogcím szerint

jogosultság	1878	1881
földbirtok	0,72%	0,54%
házbirtok	31,93%	28,99%
jövedelem	37,33%	49,06%
értelmiség	29,95%	21,31%
régi jog	0,00%	0,05%

80 Speck és Gray az azonos családnévű és eltérő keresztnévű személyeket azonosnak vette, ha a két keresztnév kezdőbetűje megegyezett. *Speck–Gray*, 1970. 107–109. p.

81 Speck és Gray is elfogadták ezeket az eseteket: *Speck–Gray*, 1970. 108. p.

jogosultság	1878	1881
n. a.	0,07%	0,05%
összesen	100,00%	100,00%
összeg	1519 fő	1863 fő

A 4. táblázat, azaz a választójogosultság jogcím szerinti megoszlásának áttekintésekor feltűnik a házbirtok mindkét névjegyzéken megfigyelhető magas aránya, illetve a jövedelmi jogcímen bejutók előretörése. Ez utóbbi ugyan magyarázható azzal, hogy 1878-ban a 221 hivatalnok közül 202 fő, azaz 91,4%-uk értelmiségi jogcímen került be a választójogosultak közé, pedig a választójogi törvény nem tartalmazott olyan rendelkezést, amely őket ezen az alapon választójogosultsághoz juttatta volna. Valószínűleg itt a választói névjegyzék összeállításakor elkövetett szisztematikus hibáról lehet szó, mivel ennek a kategóriának a tagjai csak jövedelmi szintjükkel ütötték meg a választójogosultság mércéjét. 1881-ben már realisabb mértékben sorolták be a hivatalnokokat az értelmiségi jogcímmel rendelkező közé. Budapest dinamikusán fejlődő kerületeiről lévén szó, nem meglepő a földbirtok, illetve a régi jog alapján választók alacsony aránya. Az 5. táblázaton pedig megfigyelhető, hogy 1878-hoz képest a következő három évben nem volt jelentős elmozdulás a választópolgárság foglalkozási összetételében.

5. táblázat

A választópolgárok megoszlása foglalkozási kategóriák szerint

foglalkozási kategória	1878	1881
hivatalnok	381	385
magántisztviselő	41	66
diplomás értelmiségi	75	104
tanító	19	33
magas státusú iparos	72	98
alacsony státusú iparos	172	166

foglalkozási kategória	1878	1881
magas státusú kereskedő	48	48
alacsony státusú kereskedő	106	133
őstermelő	183	204
fúvaros	55	66
vendéglátó	88	113
háztulajdonos	231	361
összesen	1471	1777

A nem szavazók

A választójogosultak több mint egyharmada egyik választási fordulóban sem adott le szavazatot. Közöttük bizonyosan vannak még rejtőzködő „duplák”, vagyis akiket két különböző jogcímen is névjegyzékbe vettek, csak például különböző lakcímen, így nem lehetett egyértelműen eldönteni, hogy egy vagy pedig két személyről van-e szó. Minden bizonnyal ez duzzasztotta fel a nem szavazó háztulajdonosok számát, ráadásul az ő esetükben lehet a leginkább feltételezni, hogy más választókerületben is összeírták őket, és esetleg ott szavaztak. Az sem lehet véletlen, hogy az összes hajós, akiket a IX. választókerületben írtak össze, de a lakcímberegyszésnél egy-egy hajó neve található, távolmaradt a választástól. Ők feltehetőleg nem is tartózkodtak a választás idején a választókerületben. A nem szavazók között találhatóak azok az esetek is, ahol nem tudtam a szavazási listán szereplő nevet biztosan egyik névjegyzéki névvel sem azonosítani. A nem szavazók csoportját ezen túlmenően azért is fenntartással kell kezelni, mert a korszakban nem minden szavazatot „gyűjtöttek be” a kortesek, hanem gyakran csak annyit, amennyi a győzelemhez kellett, hiszen minden egyes szavazatnak komoly költségei lehettek.

Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy minden jel szerint Kőbányán Ferencvárosnál sokkal magasabb lehetett a másutt (szintén) lakóhellyel rendelkezők aránya: a címtárak szerint több azonosítható kőbányai választónak valamelyik belső pesti kerületben volt a lakcíme, ők feltehetően egy kőbányai szőlő, telek vagy nyaraló birtoklása révén kerültek összeírásra ebben a kerületben. Közülük lehetnek olyanok, akik, mivel feltehetőleg másutt is összeírták őket, másutt is szavaztak, így

a szavazási listáról való hiányzásuk nem feltétlenül politikai passzivitásukra enged következtetni.

Az alább, a 6.–8. táblázatban közölt távolmaradási adatok megerősítik Horváth J. András állítását, hogy a legmagasabb státusú választók voltak a legkevésbé aktívak. Továbbá azt is meg lehet figyelni, hogy a társadalmi státus és a szavazási részvétel aránya között általában összefüggés van. Ez nem feltétlen, hiszen az alacsonyabb presztízsű kereskedőszakmák képviselői kisebb arányban voksoltak, mint a magasabb presztízsű kereskedők. Az őstermelők, az alacsonyabb presztízsű iparosok és a vendéglősök, azaz a középosztály alatti választók szavazási hajlandósága volt a legmagasabb. A diplomás értelmiségiek politikai aktivitását is felülmúlja a középfokú értelmiségieké. Az összefüggés okai azonban nem tűnnek egyértelműnek. A kortárs megfigyelő rögtön a szavazáson való megjelenés kecsgetető anyagi vonzataira utalna. Ezek a foglalkozási kategóriák azonban nem feltételhetőek meg egyszerűen a jövedelmi viszonyoknak.

A szavazók

6. táblázat

*Az 1878-as 1. fordulóban leadott szavazatok megoszlása
foglalkozási kategóriák szerint
sorszázalék, n = 1476*

foglalkozási kategória szavazat	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	Wodianer Béla	nem szavazott
hivatalnok	28,35%	4,20%	23,36%	44,09%
magántisztviselő	29,27%	7,32%	12,20%	51,22%
diplomás értelmiségi	22,67%	8,00%	5,33%	64,00%
tanító	31,58%	15,79%	10,53%	42,11%
magas státusú iparos	15,28%	25,00%	18,06%	41,67%
alacsony státusú iparos	12,21%	45,35%	6,98%	35,47%
magas státusú kereskedő	16,67%	20,83%	12,50%	50,00%
alacsony státusú kereskedő	12,26%	17,92%	23,58%	46,23%

foglalkozási kategória szavazat	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	Wodianer Béla	nem szavazott
őstermelő	8,20%	43,72%	4,92%	43,17%
fuvaros	7,27%	40,00%	1,82%	50,91%
vendéglátó	10,23%	36,36%	11,36%	42,05%
háztulajdonos	16,02%	20,35%	5,63%	58,01%
n.a.	0,00%	20,00%	0,00%	80,00%
összesen	17,68%	22,70%	12,80%	46,82%

Az első fordulóban szavazatot leadó választók foglalkozási kategóriák szerinti megoszlását tartalmazza a 6. táblázat, melyből kiderül, hogy a Steiger Gyulát és Wodianer Bélát szavazatukkal inkább kitértető kategóriák között csak némi együttjárás fedezhető fel: mindketten az átlagosnál több szavazatot kaptak a teljes hivatalnoki kartól, és az átlagosnál kevesebbet az alacsony presztízsű iparosoktól, az őstermelőktől, a fuvarosoktól, a vendéglátósoktól és a háztulajdonosoktól. A magántisztviselők és az értelmiségiek, valamint kismértékben a háztulajdonosok kategóriáiban viszont Steiger Gyula szavazatai erősen felülreprezentáltak, míg Wodianer Béla a magas presztízsű iparosok és az alacsony státusú kereskedők között volt sikeres (utóbbiak között meg is előzte vetélytársait).

Thaly Kálmán választói bázisát különösen a fuvarosok, az őstermelők, az alacsony státusú iparosok és a vendéglősök alkották, míg az átlagnál kevésbé volt népszerű a hivatalnokok, az értelmiségiek, a magántisztviselők valamint az alacsony státusú kereskedők körében. A háztulajdonosok szavazatainak az átlaghoz való közelsége nem meglepő, de az már annál inkább, hogy a magas státusú kereskedők szavazatainak megoszlása szinte tökéletesen azonos az átlagos megoszlással.

A második fordulóban a magas státusú kereskedők körében viszont már egyértelműen Thaly került fölénybe, ahogy ez a 7. táblázatból kiderül:

7. táblázat

*Az 1878-as 2. fordulóban leadott szavazatok megoszlása
foglalkozási kategóriák szerint
n = 1476*

foglalkozási kategória/szavazat	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	nem szavazott
hivatalnok	49,34%	5,25%	45,41%
magántisztviselő	34,15%	12,20%	53,66%
diplomás értelmiségi	28,00%	9,33%	62,67%
tanító	31,58%	21,05%	47,37%
magas státusú iparos	15,28%	36,11%	48,61%
alacsony státusú iparos	11,63%	56,40%	31,98%
magas státusú kereskedő	12,50%	50,00%	37,50%
alacsony státusú kereskedő	16,04%	45,28%	38,68%
őstermelő	10,38%	62,84%	26,78%
fuvaros	14,55%	43,64%	41,82%
vendéglátó	9,09%	59,09%	31,82%
háztulajdonos	15,15%	28,14%	56,71%
n.a.	0,00%	20,00%	80,00%
összesen	23,92%	33,06%	43,02%

Milyen következtetések vonhatók le a szavazatok megoszlásából, milyen társadalmi csoportok támogatták a különböző jelölteket? Steiger Gyulát a magasabb foglalkozási és lakóhelyi státusú és választók támogatták. Így a legerősebb bázisa a hivatalnokok, az értelmiségiek és a magántisztviselők körében volt. Thaly Kálmának is jól körülhatárolható választói bázisa volt: az őstermelők, a fuvarosok, a vendéglősök szavazatainak nagy részét megszerezte. Thaly választói tehát azokból a csoportokból rekrutálódtak, amelyeket Horváth J. András válságos helyzetben lévő csoportokként jellemezett, és az 1884-es józsefvárosi választásokon tiltakozá-

sukat részben az antiszemita jelölt támogatásával fejezték ki.⁸² Thaly Kálmánnak sikerült szavazatokat szereznie, igaz, nem sokat, az állami kis- és középhivatalnokok körében is: nem mindenki érezte úgy, hogy a karrierjét veszélyeztetné az ellenzékre leadott szavazat. A hivatalnoki-értelmiségi rétegek idegenkedése Thaly Kálmántól azonban szinte általános, a nem tisztviselő értelmiségben és a magántisztviselői rétegben sem sikerült sok voksot gyűjtenie.

A második fordulóban az egyes foglalkozási csoportok voksainak megoszlását szemlélve egyértelműnek tűnik a választóvonal a hivatalnokok, az értelmiségiek és a magántisztviselők körében Steiger Gyula, míg a nem „értelmiségi” foglalkozásoknál Thaly Kálmán támogatottsága volt a domináns. Ha azonban az első forduló eredményeit is figyelembe vesszük, akkor ezt a képet árnyalhatjuk. A harmadik jelölt, Wodianer Béla támogatói csoportja már sokkal heterogénebb. Az ő támogatottsága Steiger Gyuláéval összemérhető mértékű a hivatalnoki kategóriákban, ellenben jóval szerényebb az értelmiségiek és a magántisztviselők körében. Viszont, Steigerrel szemben, Wodianer egyes nem értelmiségi kategóriákban is az átlagosnál jobban szerepelt, így a magas presztízsű iparosok illetve a kereskedők körében. Különösen az alacsony státusú kereskedők csoportjában ért el sikert, hiszen ebben a kategóriában 43,9%-os eredményével ő kapta a legtöbb szavazatot. Ez talán választási ígéreteivel magyarázható: kampánybeszédében igazságosabb adórendszert ígért, és az ipar és a kereskedelem fejlesztését jelölte meg fő céljának, ha megszerzi a mandátumot.⁸³ A második fordulóra viszont a két jelölt közötti választóvonalak az „értelmiségi” – nem „értelmiségi” szembenállásra redukálódtak.

1881-ben az új kormánypárti jelölt, Kemény Gábor valamelyest előretört a nem „értelmiségi” kategóriákban, különösen az alacsony státusú kereskedők körében meglepő, hogy csaknem annyi szavazatot kapott, mint függetlenségi riválisa. Az 1878-ban is megfigyelt tendenciák azonban ekkor is jelentkeztek, mint az alábbi táblázaton látható.

82 *Horváth*, 1998: 513. p.

83 *Wodianer*, 1878b: 2–3. p.

8. táblázat

Az 1881-ben leadott szavazatok megoszlása foglalkozási kategóriák szerint
n = 1116

foglalkozási kategória\szavazat	Kemény Gábor	Thaly Kálmán	nem szavazott
hivatalnok	60,78%	4,16%	35,06%
magántisztviselő	51,52%	6,06%	42,42%
diplomás értelmiségi	44,23%	9,62%	46,15%
tanító	39,39%	21,21%	39,39%
magas státusú iparos	30,61%	37,76%	31,63%
alacsony státusú iparos	13,25%	51,81%	34,94%
magas státusú kereskedő	16,67%	45,83%	37,50%
alacsony státusú kereskedő	30,08%	31,58%	38,35%
őstermelő	10,78%	63,24%	25,98%
fúvaros	22,73%	46,97%	30,30%
vendéglátó	19,47%	49,56%	30,97%
háztulajdonos	16,34%	24,10%	59,56%
n.a.	35,06%	22,08%	42,86%
összesen	30,70%	29,20%	40,09%

A „stabil” szavazók

Hogyan szavaztak 1878-ban az első fordulón szavazói a második fordulón? Ezt mutatja be a 9. táblázat. Steiger Gyula és Thaly Kálmán mindkét fordulón voksoló hívei szinte mind konzisztensen szavaztak. Nyolc olyan személy volt,⁸⁴ aki az első fordulón Steiger Gyulára, míg a másodikban Thaly Kálmánra sava-

⁸⁴ Foglalkozásuk szerint egy MÁV-személypénztárnok, egy pék, egy mészáros, egy ügynök, egy kocsmáros és három háztulajdonos.

zott, a fordított esetre pedig csupán három példa akadt.⁸⁵ Ez azt mutatja, hogy hatalmi úton nem került sor a választók „meggyőzésére” a két forduló között. Wodianer Béla szavazóinak a második fordulóban is véleményyt nyilvánító részének többsége, 61,6%-a Steiger Gyulára voksolt. Wodianer szavazói között a 63 hivatalnokból csupán ketten szavaztak Thaly Kálmánra, a három magántisztviselő mind Steiger Gyulára szavazott, az öt értelmiségi közül viszont már csak ketten. A nem értelmiségi kategóriákban Wodianer szavazóinak nagy többsége Thaly Kálmán mögött sorakozott fel. Thaly Kálmán második forduló győzelmét tehát elsősorban nem a Steiger Gyulától elhódított hívektől, és nem is csak Wodianer Béla szavazói megszerzése révén érte el (Wodianer szavazói közül a második fordulóban szavazóknak csak egyharmada voksolt Thalyra). Mint a következő táblázatból látható, a Thaly Kálmánra leadott második forduló szavazatok nagyobb arányban származnak az első fordulóban leszavazottak újbóli felvonultatásából, valamint az első fordulóban szavazatot le nem adott választók jobb mozgósításából (a 178 második forduló új szavazó 68,5%-a őt támogatta). Ezzel szemben Steiger Gyula csak Wodianer Béla szavazói felé tudta bővíteni bázisát, de így sem dolgozhatta le az első fordulóban kialakult hátrányát.⁸⁶ Egymás szavazóbázisát pedig lényegében nem tudták megbontani a jelöltek.

9. táblázat

A szavazói magatartás stabilitása 1878-ban

n = 1476

1. forduló/2. forduló	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	nem szavazott	összesen
Steiger Gyula	204	8	49	261
Thaly Kálmán	3	302	30	335
Wodianer Béla	90	56	43	189

⁸⁵ Egy vágóhíd-felügyelő, egy pénztárnok és egy majoros.

⁸⁶ Wodianer Béla programbeszédének (*Wodianer*, 1878b) a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében megtalálható példányában egy korabeli bejegyzés Wodianer Bélát olyan jelöltként jellemzi, akinek nem volt pártja, de miatta lett Thaly Kálmán a „nevető harmadik”. Ha Wodianer indulása nélkül szavazói az első fordulóban olyan megoszlásban szavaztak volna a két másik jelőltre, mint ahogy ténylegesen a második fordulóban tették, Steiger szerzett volna többséget.

1. forduló/2. forduló	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	nem szavazott	összesen
nem szavazott	56	122	513	691
összesen	353	488	635	1476

Mint a következő két táblázatból látható, az előző állítás akkor is megköckáztható, ha összevetjük a két 1878-as forduló és az 1881-es szavazás eredményeit. Kemény Gábor választói közül 13-an szavaztak Thaly Kálmánra az 1878-as első fordulóban, 23-an pedig a második fordulóban: ez az adat tompítja a tömeges szavazatvásárlási és hatalmi visszaélések Keménnyel szemben megfogalmazott vádját, hiszen fordított előjellel is hasonló mértékű „pálfordulások” történtek.

10. táblázat

A szavazói magatartás stabilitása 1878. 1. forduló és 1881 között
n = 324

1878 1. ford./1881	Kemény Gábor	Thaly Kálmán	összesen
Steiger Gyula	87	20	107
Thaly Kálmán	13	135	148
Wodianer Béla	53	16	69
összesen	153	171	324

11. táblázat

A szavazói magatartás stabilitása 1878. 2. forduló és 1881 között
n = 346

1878. 2. ford./1881	Kemény Gábor	Thaly Kálmán	összesen
Steiger Gyula	127	21	148
Thaly Kálmán	23	175	198
összesen	150	196	346

A szavazótáborok vizsgálata mellett a legelkötelezettebb szavazók vizsgálatára is lehetőség nyílik: ők a választási jegyzőkönyvben felsorolásra kerülő jelöltajánló választók, valamint a jelölteknek a választási bizottságokban helyet foglaló bizalmi férfiak.⁸⁷ Ebből az tűnik ki, hogy minden jelölt próbált tekintélyes vagy egyes társadalmi csoportokban nagy befolyással rendelkező ajánlókat vagy bizalmi férfiakat felvonultatni (a kocsmárosok is bizonyára közéjük tartoztak, ők vendégkörüket voltak képesek befolyásolni). Az is megfigyelhető, hogy a jelöltek legelkötelezettebb szavazói nagyrészt a szavazóbázisok társadalmi összetételét képezték le.

A két választáson a bizalmi férfiak körében jelentős volt a személyi átfedés: a választási bizottságban mind 1878-ban, mind 1881-ben helyet foglalt Morócz István, mint választási elnök, Fácányi Ármin és Pordán Imre, mint küldöttségi elnök vagy elnökhelyettes (rajtuk kívül csak az 1878-as első fordulóban volt küldöttségi elnök Nartel Mór, és csak 1881-ben küldöttségi elnök Schmidlechner Károly).⁸⁸ Ennek ellenére úgy tűnik, 1878-ban nem gördítettek akadályt a függetlenségi jelölt megválasztása elé (már ha 1881-ben a bizottságnak valóban volt szerepe a végeredmény kialakításában).

Az 1878-as választópolgárok lakóhely szerinti csoportosításban

A választói névjegyzékeken megadott lakcímek segítségével a választók lakóhelyük alapján is csoportosíthatók. A lakóvezeti besorolás és a foglalkozási kategória egyaránt ugyanazt a változót fejezi ki: az adott személy társadalmi státusát. A két változó használata együtt közelíti meg legjobban a társadalmi státus fogalmát, hi-

87 Feltehetően az ajánlók között lehetnek a helyi közvéleményt befolyásolni képes, weberi értelemben vett honoráciorok. BFL IV.1405 1. doboz, 1878., 1881. évi választási iratok. IX. választókerület.

88 Ők Nartel Mór és 1881-ben Morócz István (orvos, OMGE-titkár, MTA tag) kivételével, valamennyien a IX. választókerületben voltak választópolgárok, és mind konzekvensen Steiger Gyulára, illetve Kemény Gáborra szavaztak. 1881-re az egyik (természetesen a kormány)párt fő kortesei a szavazatszedő küldöttségek vezetésével lényegében azonosak lettek, ezt tette szóvá a Thaly-párt. A Kemény-párt kortesei: Pordán Imre ügyvéd, Korizmic László földhivatalnok (1878-ban országgyűlési képviselő, MTA-tag), dr. Wagner Géza ügyvéd, Schmidlechner Károly háztulajdonos, Fácányi Ármin gyógyszerész, Prückler László gyáros, dr. Virava József ügyvéd, Csiky Kálmán református gimnáziumi tanár, országgyűlési képviselő, dr. Schönberg Ármin ügyvéd. Lásd: Egyetértés, 15. (1881) 127. sz. (1881. május 9.) 1. p. Közülük Pordán Imre, Schmidlechner Károly, Fácányi Ármin, Wagner Géza elnök, helyettes vagy jegyző, a választási elnök, Morócz István Kemény kortese, csak Röck Géza, a másik jegyző nincs nevesítve köztük.

szen a foglalkozási kategóriák többsége nem fejezi ki az adott személy pontos jövedelmi vagy presztízshelyzetét, és ugyanez mondható el a lakóövezeti besorolásról, hiszen tökéletes szegregáció még ekkor sem jellemezte a választókerületet.

Noha Ferencváros és Kőbánya a főváros két legszegényebb kerületeként volt ismert, azért magasabb társadalmi státusú polgárok itt is éltek. A Ferencváros esetében ráadásul egyértelmű a lakóhely és a társadalmi státus összefüggése: a városközponttól távolodva egyre alacsonyabb státusú területeket találunk, jól megfigyelhetők az övezetek.⁸⁹ A klasszikus városökológiai modellek egy egész nagyvárosra történő általános alkalmazhatósága ugyan az empirikus kutatások fényében rendre megkérdőjeleződött, de bizonyos városoknál, egyes körzetekben mégis megfigyelhető a társadalmi státus szerinti elkülönülés városökológiai logikája. Budapest esetében az övezetes, illetve szektorális hatás, tehát a városközponttól távolodva más-más jellegű, ezért eltérő társadalmi státusú népességnek otthont adó területek világos elkülönülése jól megfigyelhető a Duna bal partján fekvő belső (V–IX.) kerületeknél.⁹⁰ Csanádi Gábor és Ladányi János, amikor a klasszikus városökológiai modellek tarthatatlanságát Budapest példáján mutatták be, elismerik, hogy ezeken a területeken felismerhető az övezethatás, csak éppen a tudatosan övezetképző várostervezés hatását látták jelentősebbnek, mint a spontán folyamatokét.⁹¹ A várostervezés eredményei az 1870-es évektől kezdtek jelentkezni, addig viszont spontán módon övezetes, illetve inkább szektorális (azaz egy főútvonal mentén kifelé hatoló) fejlődés jellemezte a belső pesti városrészeket.⁹² A Ferencvárosban eleinte a szektorális terjeszkedés a Soroksári utcára (mai Ráday utca), mint a városból kivezető főútvonalra fűződött fel, az 1870-es években ez a funkció már a kerület határát képező Üllői útra jellemző.⁹³ A városrész átmeneti övezet jellegét az

89 Ennél heterogénebb kerület csak a Józsefváros volt, ahol a Nemzeti Múzeum környéki mágnásnegyedről a Külső-Józsefváros szegénynegyedéig a főváros teljes társadalmi spektruma, viszonylag éles területi elkülönülésben, leképeződött.

90 Budán és az 1950-ben a fővárosához csatolt agglomerációs településeken a terepviszonyok, illetve a sokféle egyedi sajátosságot felmutató településfejlődés miatt ezek a modellek végképp nem használhatóak. Vö. *Csanádi–Ladányi*, 1992. 27.

91 *Csanádi–Ladányi*, 1992. 37. p. Azt Csanádi és Ladányi is elismeri, hogy Budapest esetében a nagyvárosok többségéhez képest jobban érvényesül a városközponttól való távolság — a spontán övezetek kialakulásának irányába ható — jelentősége. *Csanádi–Ladányi*, 1992. 152. p.

92 *Csanádi–Ladányi*, 1992. 36. p.

93 Ezt mutatja, hogy az Üllői úton a telekhatárok nagyméretű osztódására került sor: a legmagasabb telekkönyvi számok a helyrajziszám-rendszer bevezetése előtt mind az Üllői útra estek. A főútvonalak mentén pedig ebben az időben inkább a magasabb státusú népesség koncentráldott.

1870-es években már a városvezetés is erősítette, amikor ipari-logisztikai tevékenységek ferencvárosi megtelepedését ösztönözte.

Budapest esetében a szegregációs folyamatok ellen alkalmazható további érv a körfolyosós, a magasabb lakbérű, nagyobb, a középosztálynak lakhelyet nyújtó utcai és a kisebb, kispolgári és munkás egzisztenciákat befogadó udvari lakásokat magukba foglaló bérházak magas fokú heterogenitása. Az 1870-es évek VI–IX. kerületét azonban még nem a bérházak, hanem inkább a földszintes lakóházak jellemezték, így kevésbé volt gyakori eltérő státusú lakók egy házon belüli együttélése. Ezen megfontolások alapján megítélésem szerint kísérletet lehet tenni a ferencvárosi választók lakóhely szerinti elkülönülésének beemelésére a vizsgálat szempontjai közé.⁹⁴ Egyelőre kísérleti jelleggel az 1878-as választók lakóközret szerinti csoportosítását készítettem el, mivel a társadalmi státusnak a lakóhely alapján történő jellemzése felveti azt a problémát, hogy nem esünk-e esetleg az ökológiai tévkövetkeztetés csapdájába, hiszen egy szegregált lakókörnyezetben nem feltétlenül az adott közretet jól reprezentálók szavazatai kerülnek többségbe, a magas státusú lakókörnyezetben szavazó nem feltétlenül magas társadalmi státusú egyén.⁹⁵ Csalóka lehet az is, ha a választók foglalkozási megoszlásából következtünk egy-egy lakóközret foglalkozási szerkezetére.

A lakóközretek kialakításához az 1890-es népszámlálás számlálókörzetei alapján osztottam fel a kerületet, mert a népszámlálás során ezeket az egységeket vették az összehasonlítás alapjául.⁹⁶ Az 1890-es népszámlálás után került sor először ilyen mélységben az adatok közzétételére, az 1870-es és 1880-as népszámlálás során még nem, a tizenkét év távlat ellenére talán ez a közretbeosztás alkalmazható még az 1878-as viszonyokra is.⁹⁷ Kőbánya esetében azonban a népszámlálási felosztást nem alkalmazhattam. Egyrészt Kőbánya ekkor sokkal gyorsabban fejlő-

94 Még az évtizedekkel későbbi 1890-es népszámlálási közretek eredményeit feldolgozó, különféle változók (laksűrűség, cselédszám, ágyrajárók száma, túl népes lakások, magyar nyelvismeret, analfabéták száma) területi eltéréseit ábrázoló kartogramok is világosan mutatják a Ferencvárosban tapasztalható lakóhelyi szegregációt: *Kőrösy*, 1894–1898. A heterogén Ferencvárost ellenpontozva, Kőbányán viszont ekkor még nem figyelhető meg az eltérő társadalmi státusú lakosok lakóhely szerinti szegregációja.

95 Az ökológiai tévkövetkeztetés fogalmáról ld. *Babbie*, 1998. 118–119. p.

96 Ezt az eljárást követte Horváth J. András is a Józsefvárosban. *Horváth*, 1998. 489–490. p.

97 *Kőrösy*, 1894–1898. A népszámlálási közretek határait a kötetekben mellékelte térképek tartalmazzák. A népszámlálási közretek ferencvárosi határai (mai utcanevekkel) a következők: 1-es közret: Duna – Várház körút – Lónyay utca – Soroksári út – Haller utca – Mester utca – Vágóhíd utca – Soroksári út – kb. a mai Könyves Kálmán körút. 2-es közret: Várház körút – Üllői út – Kinizsi utca – Lónyay utca. 3-as közret: Kinizsi utca – Üllői út – Ferenc körút – Lónyay utca. 4-es közret: Ferenc körút – Tompa utca – Bokréta utca – Ipar utca – Soroksári út.

dött, mint Ferencváros, ebben az esetben még az 1878 és 1890 között eltelt tizenkét év is sokat számított. Új utcák jelentek meg, a népesség mozgása jelentősebb volt. Kőbányát továbbá nehéz övezetekre tagolni abban a korszakban, településrészei sokkal homogénebbek, mint a Ferencvárosban. Praktikus megfontolások is szerepet játszottak abban, hogy Kőbánya választóit nem tagoltam lakóhely szerint tovább. Egyrészt az alacsony esetszám miatt (csupán 238 választójogosultról van szó), másrészt a lakcímek lokalizálásának nehézségei okán: Kőbányán ekkor ugyanis még alig voltak utcanevek, a helyrajzi számok (melyek közül a kőbányaiakról nem készült mutatókönyv), illetve a sommás lakcímmegjelölések pedig (például államépület, gyártelep, indóház — melyekből akár több is volt a kerületben) nem, vagy csak nehezen azonosíthatóak.

Az 1878-as választói névjegyzékeken a lakóhelyet még a régi utca- és házszám-beosztás, illetve telekkönyvi szám szerint adták meg. Az újonnan egyesített fővárosban éppen ekkor fogalmazódott meg a kaotikus utcánév-, házszám- és telekkönyvi viszonyok rendezésének igénye. 1878–1879-ben került sor az addig toldozott-foltozott telekkönyvi rendszer felváltására és új, az egész városban folyamatos számozást követő, egységesített helyrajzi számok kiosztására. Ezzel párhuzamosan zajlott az utcanevek felülvizsgálata — az ismétlődéseket elkerülendő —, valamint az addigi, nem éppen szisztematikus házszámkiosztás felváltása az áttekinthető, az utcákat páros és páratlan oldalra osztó új rendszerrel.⁹⁸ Az 1878-as választói névjegyzékekbe viszont ezek a változások még nem gyűrűztek be, itt a korábbi telekkönyvi számozással, a rendezést megelőző utcanevekkel és házszámbeosztással találkozhatunk.⁹⁹ A helyrajzi számok azonosításában Budapest topográfiai mutatójának a harmadik, a

5-ös körzet: Ferenc körút – Üllői út – Liliom utca – Tompa utca. 6-os körzet: Liliom utca – Üllői út – Thaly Kálmán utca – Balázs Béla utca – Tompa utca. 7-es körzet: Thaly Kálmán utca – Üllői út – Márton utca – Balázs Béla utca. 8-as körzet: Márton utca – Üllői út – Haller utca. 9-es körzet: Ipar utca – Bokréta utca – Balázs Béla utca – Márton utca – Haller utca – Soroksári út. A Haller utca – Mester utca – Vágóhid utca – Soroksári út – Könyves Kálmán körút vonalon kívül eső területek (a térképeken 0-val jelölve) külterületként nem tartoztak egyik körzetbe sem, pedig itt is élt — akár választójogú — népesség, például a Közvágóhid épületeiben. E beosztáson annyit módosítottam, hogy a Közvágóhidat a hozzá legközelebb fekvő 1-es körzethez csatoltam, az alacsony esetszámú 8-as körzetet pedig felosztottam a 7-es és a 9-es körzet között a mai Balázs Béla utca vonala mentén. Itt a telkek jó része 1878-ban még olyan hosszú volt, hogy gyakran két körzetet is érintettek, ezért is célszerű volt ezeket a telkeket egy körzetbe csoportosítani. Az eredetileg 9-es számot viselő körzet lett így a 8-as.

⁹⁸ *Hidvégi*, 2000. 6. p.

⁹⁹ Az 1880–1881-es lakcímtárral összevetve látható, hogy a választói névjegyzékekben nemcsak az utcánév, hanem a házszám is a régi.

Ferencvárost tárgyaló kötete segített,¹⁰⁰ míg a korabeli házszámokat a Holló Szilvia Andrea által kiadott térképeken azonosítottam.¹⁰¹

1878-ban az első fordulóban a szavazók, illetve a távolmaradók megoszlása lakókörzet szerinti bontásban a következő volt:

12. táblázat

Az 1878-as 1. fordulóban szavazók megoszlása körzetek szerint

n = 1449

lakókörzet	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	Wodianer Béla	nem szavazott	összesen
1 (fő)	39	19	34	121	213
1 (%)	18,3%	8,9%	16,0%	56,8%	100,0%
2 (fő)	56	26	34	122	238
2 (%)	23,5%	10,9%	14,3%	51,3%	100,0%
3 (fő)	49	50	26	55	180
3 (%)	27,2%	27,8%	14,4%	30,6%	100,0%
4 (fő)	12	63	9	58	142
4 (%)	8,5%	44,4%	6,3%	40,8%	100,0%
5 (fő)	13	15	5	38	71
5 (%)	18,3%	21,1%	7,0%	53,5%	100,0%
6 (fő)	10	58	24	66	158
6 (%)	6,3%	36,7%	15,2%	41,8%	100,0%
7 (fő)	7	44	6	48	105
7 (%)	6,7%	41,9%	5,7%	45,7%	100,0%

¹⁰⁰ *Hidvégi*, 2000. Az egykorú topográfiai mutató gyakorlatilag kezelhetetlen, mivel az újonnan kiosztott helyrajzi számok szerint rendezi az adatokat, amelyek viszont éppen nem szerepelnek a választói névjegyzékben.

¹⁰¹ *Holló*, 1994. 53–54., illetve 69–70. p.

lakókörzet	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	Wodianer Béla	nem szavazott	összesen
8 (fő)	5	40	6	45	96
8 (%)	5,2%	41,7%	6,3%	46,9%	100,0%
Kőbánya (fő)	68	17	39	114	238
Kőbánya (%)	28,6%	7,1%	16,4%	47,9%	100,0%
hajó (fő)	0	0	0	8	8
hajó (%)	0,0%	0,0%	0,0%	100,0%	100,0%
összesen (fő)	259	332	183	675	1449
összesen (%)	17,9%	22,9%	12,6%	46,6%	100,0%

A 12. táblázatból kiolvasható, hogy a legmagasabb részvételi arány a 3-as körzetben volt, csak ezután következnek a külső-ferencvárosi lakókörzetek, azok közül is a választás színhelyétől szolgáló Köztelekhez legközelebb fekvő 4-es és 6-os körzet. A második forduló esetében már más képet kapunk:

13. táblázat

Az 1878-as 2. fordulóban szavazók megoszlása körzetek szerint
n = 1449

lakókörzet	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	nem szavazott	összesen
1 (fő)	80	31	102	213
1 (%)	37,6%	14,6%	47,9%	100,0%
2 (fő)	74	41	123	238
2 (%)	31,1%	17,2%	51,7%	100,0%
3 (fő)	58	49	73	180
3 (%)	32,2%	27,2%	40,6%	100,0%
4 (fő)	14	72	56	142
4 (%)	9,9%	50,7%	39,4%	100,0%

lakóközret	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	nem szavazott	összesen
5 (fő)	16	23	32	71
5 (%)	22,5%	32,4%	45,1%	100,0%
6 (fő)	21	83	54	158
6 (%)	13,3%	52,5%	34,2%	100,0%
7 (fő)	8	68	29	105
7 (%)	7,6%	64,8%	27,6%	100,0%
8 (fő)	7	55	34	96
8 (%)	7,3%	57,3%	35,4%	100,0%
Kőbánya (fő)	70	58	110	238
Kőbánya (%)	29,4%	24,4%	46,2%	100,0%
hajó (fő)	0	0	8	8
hajó (%)	0,0%	0,0%	100,0%	100,0%
összesen (fő)	348	480	621	1449
összesen (%)	24,0%	33,1%	42,9%	100,0%

A második forduló után a legmagasabb részvételi arányok már a külső lakóközretben figyelhetők meg, sorrendben a 7-es, a 6-os, a 8-as és a 4-es közretben, csak ezután következik a 3-as közret. Érdemes megfigyelni, hogy a két esélyes jelölt, Steiger Gyula és Thaly Kálmán között a legkiegyenlítettebb verseny mindkét fordulóban az inkább magas státusú 3-as lakóközretben volt. Elképzelhetőnek tartom, hogy a két fordulóban a lakóközretenként mért részvétel eltérései a szavazók mozgósításának technikai miatt álltak elő: lehet, hogy az első fordulóban Thaly Kálmán kortesei csak a szavazás ideje alatt mozgósították pártjuk szavazóinak egy részét, és ezért a választás színhelyétől szolgáló Köztelek épületéhez legközelebb lakó híveiket, azaz a 3-as, kisebb mértékben — az első fordulóban a leginkább Thalyt támogató — 4-es közret szavazóit mozgósították.¹⁰² A második fordulóra

102 A szintén közeli 1-es és 2-es közretben volt Thaly Kálmánnak a legkevesebb választója a Ferencvárosban, pedig ezek voltak a legtöbb választót adó lakóközretet.

már felkészültebben, előre mobilizálhatták a stabilan Thaly-párti külső-ferencvárosi körzetek szavazóit, innen adódhat, hogy ezekben a Thaly-többségű körzetekben lett a legmagasabb a részvételi arány.¹⁰³ Mindez a szavazók és a nem szavazók megoszlásának az egyes választók attitűdjeitől kevésbé függő aspektusaira hívja fel a figyelmet.

A jövedelmi viszonyokat részben szintén tükröző lakóövezet szerinti besorolás alapján a részvétel és a társadalmi státus közötti összefüggés már nem akkora mértékű. Alapvetően az alacsonyabb státusú területeken a legmagasabb a részvételi arány, de nem feltétlenül. Kőbányán az alacsonyabb részvételt a feltehetőleg másutt is összeírtak nagyobb száma, valamint az inkább a Ferencvárosra koncentrálódó kampány magyarázhatja. Meglepőbb, hogy az inkább magasabb státusú 3-as körzetet a valóban alacsony státusú 7-es körzet után a második legmagasabb részvételi arány jellemzi, megelőzve ezzel négy alacsonyabb státusú körzetet is. Ennek a jelenségnek a magyarázatához át kell tekinteni külön-külön a két forduló részvételi arányait és a leadott szavazatokat.

Steiger Gyula három lakókörzetben ért el az első fordulóban többséget: a legmagasabb státusú 1-es (42,4%) és 2-es (48,3%) körzetben, valamint Kőbányán (54,8%). A 3-as körzetben csak egy, az 5-ösben pedig csak két szavazattal kapott kevesebbet, mint függetlenségi ellenfele. A legrosszabbul a 8-as körzetben szerepelt, ahol csupán öten voksoltak rá, így még 10%-ot sem kapott.

A Wodianer Bélára adott szavazatok feltűnően együtt mozognak Steiger Gyula eredményeivel. A legtöbb szavazatot az 1-es körzetben (37%), Kőbányán (31,5%) és a 2-es körzetben (29,3%) érte el a másik 67-es jelölt. Legrosszabbul ő is a külső ferencvárosi kerületekben szerepelt, kivéve a 6-os körzetet, ahol meglepő módon 24 szavazattal 26,1%-os eredményt ért el. Itt második lett, akárcsak az 1-es, 2-es körzetben és Kőbányán, ahol Thaly Kálmánt sikerült megelőznie, valamint a 8-as körzetben, ahol egy szavazattal kapott többet, mint Steiger Gyula.

Thaly Kálmán hat körzetben lett az első, a középső és a külső ferencvárosi lakókörzetekben, sőt a 4-es, 6-os, 7-es és 8-as körzetekben abszolút többséget szerzett (az utóbbiban 78,4%-ot), míg az 1-es és a 2-es körzetben valamint Kőbányán csak a harmadik lett.

A 13. táblázat szerint a második fordulóban a versenyben maradt jelöltek hozták azokat a körzeteket, ahol az első fordulóban győztek, kivéve a 3-as körzetet, ahol ekkor Steiger Gyula 54,2%-ot ért el (a már említett részvételi arány mellett). Egye-

103 A szavazási listákból ez nem bizonyítható. A leadott szavazatok sorrendje nem mutatja meg egyértelműen a szavazás helyszínére érkezés sorrendjét.

dül itt fordult elő, hogy valaki kevesebb voksot kapott, mint az első fordulóban: Thaly Kálmán csak 49 szavazatot kapott az előzőleg begyűjtött 50 helyett.

Feltűnő, hogy Thaly Kálmán mindkét választási évben viszonylag kevés szavazatot kapott Kőbányán. Talán ebben a kerületben kisebb figyelmet fordított a kampányra, és nem tudta úgy megszólítani még a nem értelmiségi jellegű szakmák képviselőit sem: erre utalhat a már idézett, elveszített 1881-es választás utáni neheztelése is, amikor a kőbányai sertéskereskedőket és sváb majorosokat bírálta megvesztegethetőségükért — pedig e szakmák képviselőit a Ferencvárosban nagyon is meg tudta győzni. Látható, hogy Thaly megkülönböztette a ferencvárosi és a kőbányai választókat: soraiból kitűnik, hogy összefüggést tételezett fel a kőbányai választók gyökértelensége és kevésbé markáns politikai elkötelezettsége között. Az azonban a 14. és 15. táblázatból kiderül, hogy 1878-ban is csak választókerülete ferencvárosi részében tudott győzni, és ebben a városrészben 1881-ben is ő lett a győztes.

14. táblázat

Az 1878. évi 2. forduló eredményei városrészek szerint

n = 8286

városrész	Steiger Gyula	Thaly Kálmán
Ferencváros	278	422
Kőbánya	70	58
Összesen	348	480

15. táblázat

Az 1881. évi eredmények városrészek szerint

n = 1116

városrész	Kemény Gábor	Thaly Kálmán
Ferencváros	463	481
Kőbánya	109	63
Összesen	572	544

Összegzés

A kampány eseményei, vagy a korábban idézett Thaly Kálmán-levél rávilágítottak a korabeli kampányfogások számos, a végeredményre nagy hatást gyakorló elemére. Látható, hogy a képviselőjelöltek csapatai nyilvántartották a választópolgárokat, foglalkozásuk szerint mérlegelték, mennyire megkörményezhetőek, illetve mennyire kényszeríthetőek (figyelemreméltó a Kemény Gáborra leszavaztatott hivatalnoki csoport). Megkülönböztettek fontos, illetve kevésbé fontos választókat. A korabeli választásoknak az a sajátossága is kiderül az idézetből, hogy nem szavaztattak le minden szimpatizánst, csak amennyire a győzelemhez szükséges volt, így a távolmaradókat nem feltétlenül politikai közömbösségükkel kell jellemezni, a nem szavazók egy része bizonyosan a be nem vetett „tartaléksereghez” tartozott. A korteshadjárat magas költségeinek mibenlétéről is sokatmondóak Thaly Kálmán megjegyzései, és joggal feltételezhető, hogy nemcsak az ellentábornak kellett a választók „meggyőzésére” nagyobb összegeket elköltenie.

Az 1878-as és 1881-es ferencvárosi és kőbányai választói névjegyzékek és szavazási listák elemzése megerősítette azt a hipotézist, hogy a politikai struktúrában visszatükröződött a magyar társadalom rétegzettsége. A választáson fellépő képviselőjelöltek személyén keresztül jól körülhatárolható társadalmi csoportok artikulálták érdekeiket. A dualizmus kori országgyűlésnek alapvetően a közjogi kérdések menti megosztottsága így nem jelentette azt, hogy a képviselők ne képviseltek volna konkrét társadalmi csoportokat és azok érdekeit. A modern pártrendszer előtti (proto- vagy honorácior) pártok így, ha szervezeti felépítésükben nem is hasonlítottak a modern pártokra, ugyanazt a funkciót töltötték be, azaz adott társadalmi rétegek igényeit jelenítették meg a politikai térben.

A korszak politikai rendszerében természetesen nem mindenki jutott ugyanakora szóhoz: a választójogi cenzus a társadalom többségét kívül rekesztette a parlamentarizmus sáncain, de a szavazati joggal bírók összetételét elemezve kiderült, hogy eme választópolgárság is eléggé tagolt volt, és egymástól nagyban különböző társadalmi rétegek tartozhattak ide. Szintén ezt támasztották alá a választópolgárság összetételének eddigi elemzései.

A társadalmi státus, a foglalkozás vagy a lakókönyezet önmagukban természetesen nem magyarázzák meg a szavazók vagy nem szavazók politikai döntéseit, egyéni választásait. Az okok jóval bonyolultabbak, számtalan más tényező, az etnikai-felekezeti hovatartozás, a családi kapcsolatok, egyedi szituációk jóval nagyobb mértékben befolyásolhatták a választói magatartást. A választói névjegyzékekből azonban a választókról további adatokat nem lehet megismerni. Annyi azonban a vizsgált adatokból is megállapítható, hogy a korszak pártstruktúrája és

társadalmi rétegződése között volt összefüggés, a szavazatok megoszlása és a szavazók társadalmi struktúrában betöltött helye között megfigyelhető a kapcsolat — Horváth J. András következtetését az 1884. évi józsefvárosi képviselő-választásról az 1878-as és 1881-es IX. választókerületi eredmények is megerősítik.

Seymour Martin Lipset szerint a modern pártrendszerekben megfigyelhető az az összefüggés, hogy az alacsonyabb társadalmi státusúak szavaznak a rendszerkritikus, „baloldali”, míg a magasabb státusúak a „status quo”-t kifejező pártokra.¹⁰⁴ Lipset azonban felhívja a figyelmet, hogy önmagában a jövedelmi különbségek nem magyarázzák egyértelműen a bal- illetve jobboldali pártkötődést, hanem az egyén relatív elégedettségét is figyelembe kell venni.¹⁰⁵ Lipset a „rendszerkonform” és a „rendszerkritikus” pártok szavazóinak társadalmi státusát a modern tömegpártokkal kapcsolatosan vizsgálta, de a szükséges elővigyázatosság¹⁰⁶ mellett véleményem szerint a dualizmus korának pártéletével kapcsolatban is érvényesen tehető fel a kérdés: kitapintható-e némi összefüggés a választópolgár társadalmi státusa és szavazata között. A kormánypárti szavazónak ugyanis egy érzelmi azonosulásra kevés lehetőséget nyújtó politikára kellett voksolnia, míg a függetlenségi szavazó egy, az adott rendszerbe beilleszkedni képtelen formációra adta voksát.

Forrás- és irodalomjegyzék

Levéltári és kéziratári források

Budapest Főváros Levéltára (= BFL)

IV.1405. Budapest Székesfőváros Központi Választmánya iratai:

1. doboz, VB iratok, IX. választókerület, 1878. és 1881. évi választási jegyzőkönyvek
2. doboz, VB iratok, IX. választókerület, 1878. és 1881. évi szavazási listák
4. doboz, VB iratok, IX. választókerület, 1878. és 1881. évi választói névjegyzékek

Országos Széchényi Könyvtár (= OSZK)

Kézirattár, Levelestár, Thaly Kálmán levelei hg. Odescalchi Arthurnak

104 *Lipset*, 1995. 276–277. p.

105 *Lipset*, 1995. 276, 279. p.

106 Boros Zsuzsanna és Szabó Dániel utalt arra, hogy a modern pártok vizsgálati szempontjai nem feltétlenül alkalmazhatók a premodern pártok tanulmányozásakor. *Boros–Szabó*, 1975. 524. p.

Sajtó

- Egyetértés, 15. (1881)
 Függetlenség, 2. (1881)
 A nép zászlója, 11. (1878)
 Vasárnapi Ujság, 28. (1881), 37. (1890)

Nyomtatott források, kézikönyvek

- Adressen-Kalender, Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Altofen für das Jahr 1873. 1873. Pest, Légrády, 1873.
- Berza, 1993. Budapest Lexikon I–II. Főszerk.: Berza László. Akadémiai, Budapest, 1993.
- Budapest főváros cím- és lakjegyzéke 1880–81. Budapest, 1881.
- Budapest főváros cím- és lakjegyzéke 1882. Budapest, 1882.
- Hidvégi, 2000. Pest város topográfiai mutatója 3. Ferencváros. Bácskai Vera kézírata alapján összeállította Hidvégi Violetta. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2000. (Topográfiai mutatók IV.)
- Hof- und Staats-Handbuch 1878. Hof- und Staats-Handbuch der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie für 1878. Wien, K.K. Hof- und Staatsdruckerei, 1878(?).
- Holló, 1994. *Holló Szilvia Andrea*: Budapest régi térképeken 1686–1896. Officina Nova, Budapest, 1994.
- Kemény, 1881. Kemény Gábor báró földmivelés-, ipar- és kereskedelmi miniszter programbeszéde 1881. június 16-án választói előtt. Budapest, Rudnyánszky A. Könyvnyomdája, 1881.
- Képviselőházi napló Képviselőházi napló, 1878. 19. kötet, 1881. május 12. – június 1.

- Kőrösi*, 1873. *Kőrösi József*: Pestvárosi jövedelmi adó tanulmányok. Az 1870. adatok alapján. Ráth Mór, Pest, 1873.
- Kőrösi*, 1875. *Kőrösi József*: Pestvárosi adó-tanulmányok, az 1871. és 1872. évi jövedelmi és házbér-adóról. Ráth Mór, Budapest, 1875.
- Kőrösy*, 1871. *Kőrösy (Kőrösi) József*: Pest, szabad királyi város, az 1870-ik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei. Pest, Ráth Mór, 1871.
- Kőrösy*,
1894–1898. Budapest fővárosa az 1891-ik évben. A népleírás és a népszámlálás eredményei. I–III. kötet. Szerk.: Kőrösy (Kőrösi) József. Budapest, 1894–1898.
- Magyar Törvénytár 1836–1868. Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvéncikkek. Franklin, Budapest, 1896.
- Magyar Törvénytár 1872–1874. Magyar Törvénytár. 1872–1874. évi törvéncikkek. Franklin, Budapest, 1896.
- Magyar Törvénytár 1892–1893. Magyar Törvénytár. 1892–1893. évi törvéncikkek. Franklin, Budapest, 1897.
- Mit tett Br. Kemény Gábor mint országgyűlési képviselő és m. kir. földmivelési, ipar- és keresked. minister? Szóljanak a tények! Budapest, „Hunyadi Mátyás Intézet”, 1881.
- Új Országgyűlési Almanach 1888. Új Országgyűlési Almanach 1887–1892. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól. Szerk.: Sturm Albert. Budapest, ifj. Nagel Ottó Bizománya, 1888.
- Wodianer*, 1878a. *Wodianer Béla*: Nyílt szó Sepsi-Szent-György város tisztelt választóihoz. Az 1875/8-ki országgyűlési működésről. Grünhut, Budapest, 1878.
- Wodianer*, 1878b. *Wodianer Béla* 1878. július hó 21-én tartott programbeszéde a IX. kerület választópolgáraihoz. Schlesinger és Wohlaier, Budapest, 1878.

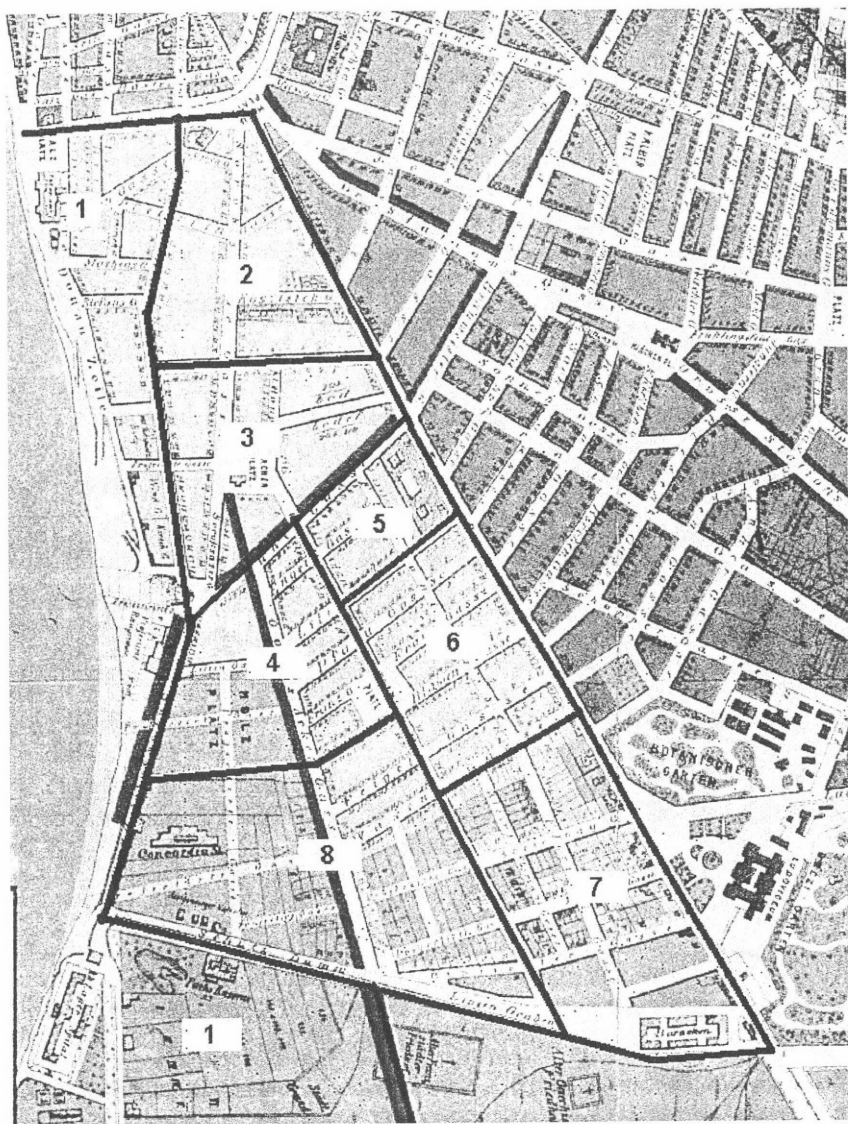
Hivatkozott szakirodalom

- Babbie*, 1998. *Earl Babbie*: A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Budapest, Balassi, 1998.
- Bácskai*, 1972. *Bácskai Vera*: Pest társadalmá és politikai arculata 1848-ban: a választók és megválasztottak összetétele alapján. In: Tanulmányok Budapest múltjából, 19. (1972) 283–325. p.
- Boros–Szabó*, 1975 *Boros Zsuzsa – Szabó Dániel*: A politikai pártok kutatásának néhány kérdése a XX. századi polgári irodalomban. In: Történelmi Szemle, 18. (1975) 2–3. sz. 503–527. p.
- Cieger*, 2000. *Cieger András*: Magyarország politikai kultúrája a dualizmus időszakában. (Módszertani áttekintés). In: Múltunk, 45. (2000) 3. sz. 3–51. p.
- Csanádi–Ladányi*, 1992. *Csanádi Gábor – Ladányi János*: Budapest térbeni–társadalmi szerkezetének változásai. Budapest, Akadémiai, 1992.
- Csekő*, 1999. *Csekő Ernő*: Két választás Pincehelyen. Az 1901. évi véres országgyűlési képviselőválasztás. In: Levéltári Szemle, 49. (1999) 1. sz. 22–28. p.
- Csekő*, 2006. *Csekő Ernő*: Katonaság és csendőrség az 1901. évi „véres” pincehelyi választáson illetve a pótválasztáson. In: Tolna megyei levéltári füzetek 11. Szerk.: Dobos Gyula. Szekszárd, 2006. 329–370. p.
- Csizmadia*, 1963. *Csizmadia Andor*: A magyar választási rendszer 1848–1849-ben. (Az első népképviselői választások.) KJK, Budapest, 1963.
- Dausz*, 1913. *Dausz Gyula*: Kőbánya multja és jelene. A székesfőváros X. kerületének története. Budapest, Első Kőbányai Könyvnyomda, 1913.
- Gerő*, 1988. *Gerő András*: Az elsöprő kisebbség. Népképviselőlet a Monarchia Magyarországon. Budapest, Gondolat, 1988.
- Horváth*, 1998. *Horváth J. András*: Józsefváros választópolgársága az 1884. évi képviselőválasztás tükrében. In: Fons, 5. (1998) 4. sz. 481–525. p.

- Koroknai*, 1985. *Koroknai Ákos*: A dualizmus kori parlamenti választások a Délkelet-Dunántúlon. (Módszertani kísérlet a választási statisztikák és választói névjegyzékek elemzésére.) I. rész. In: Baranyai Helytörténetírás 1983–84. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. Pécs 1985. 85–140. p.
- Koroknai*, 1986. *Koroknai Ákos*: A dualizmus kori parlamenti választások a Délkelet-Dunántúlon. (Módszertani kísérlet a választási statisztikák és választói névjegyzékek elemzésére.) II. rész. In: Baranyai Helytörténetírás 1985–86. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. Pécs 1986. 215–297. p.
- Kövér*, 1998. *Kövér György*: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, Osiris, 1998. 11–165. p.
- Kövér*, 2005. *Kövér György*: Taksás nemesek Tiszaeszláron a 19. század közepén. Módszertani esettanulmány. In: Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára. Szerk: Angi János – ifj. Barta János. Debrecen, Multiplex Media – DUP – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2005. 227–241. p.
- Lipset*, 1995. *Seymour Martin Lipset*: Homo politicus. A politika társadalmi alapjai. Budapest, Osiris, 1995.
- R. Várkonyi*, 1961. *R. Várkonyi Ágnes*: Thaly Kálmán és történetírása. Budapest, Akadémiai, 1961.
- Ruszoly*, 1999. *Ruszoly József*: Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868. Budapest, Püski, 1999.
- Sándor*, 1959. *Sándor Vilmos*: A budapesti malomipar kialakulása (1839–1880). In: Tanulmányok Budapest múltjából, 13. (1959) 315–408. p.
- Speck–Gray*, 1970. *W. A. Speck–W. A. Gray*: Computer Analysis of Poll Books: an Initial Report. In: Bulletin of the Institute of Historical Research, 43. (1970) 105–112. p.

- Szabó*, 1992. *Szabó Dániel*: A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában. Párt és vidéke. In: Történelmi Szemle, 34. (1992) 3–4. sz. 199–230.
- Szabó*, 1998. *Szabó Dániel*: Országgyűlési választások az egyesítés előestéjén. In: Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda. Szerk.: Gyáni Gábor. Budapest, Városháza, 1998. 31–59. p.
- Szabó*, 1999. *Szabó Dániel*: I. rész (1867–1918). In: Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944). Budapest, Korona, 1999. 7–156. p.
- Szalai*, 1970. *Szalai György*: Kőbánya története. Budapest, X. Ker. Tanács VB, 1970.
- Tilcsik*, 1989. *Tilcsik György*: Az első népképviselői országgyűlés választójogi névjegyzékeinek felhasználási lehetőségei a társadalomtörténeti kutatásokban. In: Rendi társadalom – Polgári társadalom 2. Szerk.: Erdmann Gyula. Gyula, 1989. 371–384. p.
- Toronyi*, én. *Toronyi Judit*: A választójog a századelőn a salgótarjáni választói névjegyzékek tükrében. <http://www.natarch.hu/archivnet>
- Veszprémy*, 1931. *Veszprémy Dezső*: Dr. Thaly Kálmán életrajza. II. kötet. Budapest, Apostol Nyomda, 1931.
- Vörös*, 1978. *Vörös Károly*: A fővárostól a székesfővárosig 1873–1896. In: Budapest története IV. Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. Szerk.: Vörös Károly. Budapest, Akadémiai, 1978. 321–524. p.
- Weber*, 1970. *Weber, Max*: Állam, politika, tudomány. Tanulmányok. Budapest, KJK, 1970.
- Weber*, 1987. *Weber, Max*: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I. Szociológiai kategóriatan. Budapest, KJK, 1987.
- Weber*, 1998. *Weber, Max*: A politika mint hivatás. In: Weber, Max: Tanulmányok. Budapest, Osiris, 1998. 156–210. p.

Melléklet

Ferencváros térképe a lakókörzet-beosztással (Holló, 1994. 69–70. p.)